

МАИ - ДНІПРОВИЧ

ЗАЛІЗНИЙ СОНЕТ

Стою на площі я, як молодий жебрак,
з душею, повною образ за людські кривди.
Гей брате мій! Нема того добра,
що б я з тобою вщерть не поділив би!

Нема тих слів, що б їх не розповів,
тобі гарячими залізними вустами!
Віки летять! Майбутнє йде за нами,
як за співцем його могутній спів.

Це ж ми старе життя з його дурними снами,
З його прокляттями, в'язницями, катами
змели в безодню, як гниле сміття!

І вільний день куєм по пережитих бурях!
Гей брате мій! Ми тільки увертюра
до радості прийдешнього життя!

У СТЕПУ

Скінчивсь давно гулкий робочий день.
Замовк варстат до завтрішнього ранку,
Іду розвіять втому рук, грудей
туди, де даль в молочному серпанку.

Виходжу в степ. Лани, як неживі.
Лиш де-не-де немов зелений шепіт —
такий несмілий, ніби чийсь привіт,
немов привіт останній і далекий.

Десь дзвінко тонить жайворон малий,
але дарма він кличе і сміється
до висхлої, холодної землі —
лежить, мовчить, не стрепенється...

І лиш на заході холодні тони мруть
У теплім золоті, у червені утомній.
Ген ярину неvigріту оруть —
і ходять знехотя в сухих борознах коні.

Задумно йде за плугом селянин.
— Добри - день!

Став: — Ну, що воно чувати?
Ви з міста, бачу, — як нащот війни?
А ми орем — бодай би не орати...

Холодна неласкава ця весна.
Озимина чекає пересіву.
Учора, кажуть, вже район прислав
нового трактора для колективу.

Коли б ще зерно для озимини
на пересів — то ще було б нічого...
Говоримо. І хочеться мені
таким-от рідним завжди бути для нього.

Пришлють, всього пришлють робітники.
Не буде вже земля стояти гола.
Ми знаємо, який ваш хліб гіркий,
бо в нас та ж сама праця в поті чола.

І довго потім оглядаюсь я
на дорогу, таку сутулу постать.
Іду назад — і вся душа моя
така мені і зрозуміла й проста.

Ні зла весна, ні неврожай хлібів,
а - ні вороже шепітливе слово —
ніщо не вирве в нас цю спільну мову,
не роз'єднає в спільній боротьбі!

Край поля комсомольці гонять бол,
і суперечка йде: хто ж буде врешті беком?
А день холодне. Хтось загнав у гол
червоний бол на обрію далекім.

І. ДНІПРОВСЬКИЙ

СМАГЛЯВА КРОВ

Умыкиваху у води дѣвицы.
Літопис

В ясному літеплому ранкові трудно було угадати густий, грозовий клубок над темною кузнею Кульпи.

Звідти, де на стовпах стоїть небо, повільно виплило сонце, червоне, як горен, кругле й рухливе, як колесо басарабки, роблячись усе менше і менше, а ставши як колесо плуга, покотилося вгору по златно-синій курній дорозі.

Як завжди, з низенької голої мазанки, що сиділа в голім дворі, подібна на перекинуті ночви або на Кульпину спину, на круглих, малих тонесеньких ніжках з своєю довгою люлькою, теж повільно і тепло викотилась карлоло Маріора. Одразу ж, як завжди, її оточили салдатки в рудих спідницях із мішків і воєнних „палаток“ і потекло, задзюрчало в долоні, на плечі й на голови таємниче й просте ворожіння.

— Живеш між горогами, як язик між зубами. Як вийдеш за ворота, горог з правого боку, горог з лівого боку. Стережися їх, як мати маленькою тебе стерегла. Ти добра до всіх, ти щира до всіх, і од того маєш все лихो... Чорнявий, білявий, русявий... Розстройство в твоєму дому. Чи ти на мене не гніваєш?... Візьми зілля свяченого, що дев'ять літ під іконою пречистою лежало, поклади під праву руку, щоб гороги тебе боялися, щоб щастя тобі сміялося, щоб тебе чоловіки любили, щоб твій сужений з війни повернув чистий, як вода, веселий, як дитя...

Купа салдаток коротко, сором'язно поглядала в смажне лице Маріорі, на висячі довгі груди її, на повний гудійний живіт, і, коли котра з любов'ю і страхом „золотила“ руку старій, карлоло витягала із пазухи тмяно-зелене пасмо коріння, і дзуміла в щасливу долоню:

— Матір божа, поможи і стань в помоч про мої слова, про мої діла... щоб я була старшою між челяддю і громадою... Як не знімає мертвий руки і ноги, так і вороги щоб не знімали язик худо для мого життя... Як сrebro чисте і золото чисте, так щоб була моя хазяйство і моє добро, що я задумаю, щоб було по-мому, щоб кого я люблю, не міг без мене, без мої слова...

На останку зворушений, вражений одкривалось у-шепіт чарівне слово „карантин“—промовляти його трижди на день, в обід, вранці і вечером, і чергова нетерпія підсувалася ближче, до самої люльки старої.

Повний день без упину тонкі брунатові пальці карлоло Маріорі з чарівним шумом кидали картами, що від довгого вжитку теж стали брунатні, як сама господарка, і сама ворожка иноді кидала питання: це кавалер чи дама?—а дзвін молотка по кувадлу то поважно-густий, то зухвало-легкий і дрібний підспівував їй, танцював над копном салдаток.

То кував Кульпа.

Піші і кінні полки, що тікають туди і сюди під димом од вистрілів, налітають на мирні хати, забирають коні й вози, обібрали й циган, дзвінкі диліжани пішли під салдат і три літа співучі кувадла прип'ято до клунь і сараїв.

Старий Кульпа кував в своїй кузні, паяв шини, розворини, справляв рогачі, чаплії, кочерги, клепає відра в шумкому огні, кував свої зими і весни, п'ядесят своїх осіней, не знавши, що з того огню нависло над ним передгроззя. Воно вже шуміло і бризкало іскрами.

Коли Кульпа дістав пальцями жару і припалив свою люльку, з-за рогу вийшла купа дядьків на чолі з Штефаном.

Русявий, тонкий і блідий, поколупаний віспою, з короткими рижими вусками, Штефан був сином циганки і руського. Мати його, рідна сестра Маріори, од ножа неспокої помсти сконала десь у степу, в темряві, під дишлем, і найшла останній притулок на високій циганській могилі, що синіє на перекопській дорозі, а батько потай, теж уночі, підкинув мале шаоро¹⁾ в цигацьке шатро, яке повторило йому всі шляхи його матери — Букарешт - Акерман - Перекоп - Симферопіль і Ялта. Цей химерний руденький байстрюк ходив од шатра до шатра, вічно товквся тут коло Кульпи і розсипав з-під білих зубів свій тоненький підлесний смішок. В ярмарках, коли юрми циган ляском і гиками підкидають „порчені ноги“ шкапині, він не тямить того чудесного менту, хіхікає носом і сміється дядькові в бороду. Самі дядьки глузують у вуса з циган, цигани мовчки терплять ганьбу і криво, недобре всміхаються. Сам Кульпа кепкував добродушно з Штефана, та побачивши раз його вечором укупі з своєю дочкою (Штефан держав її за спідницю), прогнав його геть і в догонь погрозив йому молотом... Маріора пихнула люлькою і не сказала нічого.

Як тільки дядьки (од тіней здалось, що їх десять) переступили поріг, Кульпа одразу ж відчув якесь лихо, в останнє сіпнув мотузок свого чорного духала і тричі цокнув в кувадло.

Штефан з ціпочком лишився стоять на порозі, одкинувши тінь на одвірок, а Ревко з шматком якогось папера в руці крикнув до Кульпи:

— А йди - но сюди.

Кульпа одною рукою держав в обценьках гаряче залізо і вигравав по кувадлу великим гучним своїм чокану²⁾.

— От наш наказ. Чуєш? Всі кузні до купи. Всі цигани до купи.

Старий Кульпа кинув чокану над головою, вдарив шипучими зорями, а кувадло на чорнім дубовім пеньку гукнуло і загуло кудись в землю, по залізі й по стінах. Другим ударом забив би в землю Ревка, наче вухналь у копито, якби усі п'ятеро не одскочили в сторони. В другу мить три пари рук вчепились з-за спини, з боків і намагалися вирвать чокану. Кульпа підкинув держак молотка і вхопив гаряче залізо всією міцною долонею.

— Кульпа! оддай молот...

Ще п'ять років тому поверни Кульпа плечима, ціла юрба була б посипалася грушами, але тепер в мускулястих руках він повів багряним запаленим оком і так вдарив ліктем у зуби комусь, що переламаний зуб гризнув його в м'ясо до кости. В ту ж мить крепкі руки здавили його, пальці заклакли і молот випав за спину.

¹⁾ Немовлятко.

²⁾ Молоток.

Дядьки скінчили б цей інцидент дотепними жартами, але Кульпа враз підхопив велику цеберку, затопив її в шаплик з чорною масляною рідиною, де охолоджував гаряче залізо, рвучко вирвав відро з шаплика і червоний горен зашипів, як Кульпине серце.

Потім кинув цеберку в куток, на купу обіддя, шин, ломів, заліза і жерсти і так швидко і страшно хряпнув дверима, що Ревкові помічники тиль-тіль скочили з кузні. Штефан одбіг уже геть, аж за ріг, а Кульпа схопив залізний лом, що лягав посеред дверей, замкнув свою кузню на великий замок свого власного виробу, і ще раз зирнувши з-під брів на Ревка у брилі, що витирав рукавом собі зуби, підсмикав штани і грізно одступаючи спиною, переступив низенькі ворота.

Салдатки, що облягли були Маріору як отара овець, перелякано скочили з місць, карлоло і собі звелася на круглі низесенькі ніжки з своєю товстою чорною люлькою і держала її в своїх гнідих рівних зубах, як гадюку, що кидалась когось укусити. Бронзове її лице з орлячим носом, тонкими чорно-сірими губами і двома золотими в повіках жаринами спокійно-байдужно дивилось на Кульпу.

— Собаки. Що вони хочуть з людей?

Карлоло Маріора смикнула тонкою лівою ніздрею, пихнула люлькою, куточком рота випускаючи дим, і спинилась проти гнівного Кульпи, не дивлячись на нього, наче в цей час в нутрі її розрішалась якась дуже складна велика проблема. Спустивши спідню губу, з таким самим спокоєм вона б провалилась крізь землю, якби та нежданно тріснула їй під ногами. А Кульпі в цей мент хотілось, щоб і в неї так само завертілися очі і затряслись її губи.

— Що таке? нашу кузню?

Тоді Кульпа удруге хлипками, джеркотом, свистом розповів їй про лихо — „усі молотки, всі кувадла, всі духала, і всім циганам до одного робити укупі за чортову душу...“

— Собаки! — свиснула крізь зуби Маріора і байдужно сплюнула в бік.

Все життя її по степах і світах, гнів, як вітер, налітав на шатри, закіпав в очах, дзвенів на кувадлах, мчав кудись удогонь, і нині така дрібна невиразна подія не дійшла до її свідомості. Їй забракло духу обуритись і своєю реплікою виконала вона тільки обов'язки друга, що в цьому гнізді дзвону, полум'я й пристрастей став центром спокою і мудрости, і вже ладналась була ступить до воріт, де розгублено збились московки, як рипнули двері хатинки і свіжа, ясна, підсмажена вітром і сонцем, в десках¹⁾, на своїх рівних тонких ногах, у папучах²⁾, в червоній шалінці, чутлива, як молода лошиця, на поріг вийшла лакімі шукар, дочка його Ганна, єдина, лакімі шукар³⁾ на тисячі шатер.

В одну мить в уяві старого мигнула постать Штефана в парі з його дочкою, його вбоге шатро під забором, повне голих крикливих шаоро, і пригашена злість зашипіла десь під сорочкою.

— Куди ти?

Ганна, як злякана пташка, стріпнула чулими плечами і посунула за пазуху круглу маленьку углінду⁴⁾.

Кожний рух навколо Кульпи рождав тепер в його голові підозріння, і з невинного руху дочки він догадався, що вона зібралася йти в очерети, де на неї чекатиме Штефан — вона цілуватиме йому

¹⁾ Намисто.

²⁾ Черевики.

³⁾ Краля.

⁴⁾ Зеркало.

підстрижені вуса, а він буде сміятись своїм тоненьким поганим смішком з своєї гидкої видумки, з його сивого волосу в маслі і вугіллі...

І старий, як шуліка в степу, налетів на дочку, зірвав з неї намисто і був би роздер на грудях її пахучу гади¹⁾, якби в цю мить не впали ворота і цілий жмут гаркавих, зривних, сухих голосів не затріщав коло кузні.

Кульпа штовхнув у сіни дочку, кинув в неї намистом і причинив у дверях її крик, як купа циган, циганчат і циганок обступила його і посунула в хату. Тут були всі його давні сподвижники, сиві, чорні, високі й малі, навіть пахучі крикливі шаоро коло оголених пазух, і все це з криком, дзвоном і свистом заповнило сіни, зривно, схвильовано дихало і проривалось до самого Кульпи.

Не було одного тут: Штефана.

В клубках голосів, в клубках диму, в парі вугляного поту серед маси рождались порадики, вожді і начальники. З лайок, крику, гвалту, погроз вилітало стовпами, спіралями, билось в стелю хатини: тікати! Тікати сьогодні ж, на ранок, коли „спиться найдужче“, на Перекоп, без оглядки...

Та коли вже крики і хрип почали одягатися в діло, в цей гвалт раптом вривавсь Ревко з салдатами, схопили під руки кількох ватажків і окроплених слізьми повели кудись за риштовання церкви...

Покотившись з гори, невелике колесо плуга обернулося знов на колесо басарабки з золотою гарячою шиною і якась синя рука з золотими обценьками занурила його в чорний шаплик з водою і маззю і ще якоюсь вологою.

II

Уранці, як золоте колесо знов покотилось на гору, цигани з тужбою котили по вулицях, мимо риштовання, до порожньої крамниці Рудя, свої обіддя й колеса, дядьки тягли на собі реманент, циганки мазали духала, і вже сонце котилось над церквою, коли в повній кузні шипіли горни, звучали чокану, великі й малі, і густі зривні лайки роїлись над дзвоном і криками.

А дядьки один за одним під'їздили возами, диліжанами, басарабками, скидали свої колеса, поламані вісі, втулки, люшні і шворені. Густі кільця борід, картузів і брилів облягали нове помешкання. День і ніч до цього гамазею в дворі вони везуть свої безконечні мішки, жито, пшеницю, ячмінь, пополам із землею, з грудками, піском і камінням, кричать у їдючим пилу, лають бога і владсть, коні й вози і свою „прокляту роботу“. З-під вусів і борід блискали зуби зловтішних усмішок, стояли недвижно, рухались жваво й повільно очі, лоби й роти, і все було повне зловтіхи і якогось грозового гомону.

Молоді цигани спочатку розхватали добро старого Кульпи. Кожний ліз ухопити його молотки, змішать їх з своїми, але Кульпа так грізно кидав на них оком, що пальці їм самі розжимались. В хаосі заліза і жерсти бачив старий кожну свою річ. Не встиг би дядько жувати кусок свого хліба, як вибрав би він тут кожну свою залізячку, до останньої гайки, до шматочка підкови, до іржавого цвяха... Ззаду нього на трьох кувадлах кувало ще вісім-десять циган і бризки од їхніх ударів летіли на двір, на дядьків, розлітались по кузні.

Всі потай ззирались один із одним, як загнані звірі. Ззирались, як іскри з кувадел. І знову кували.

¹⁾ Сорочка.

Кували всі важно, нерівно, в такт своїм мислям, і похмура серйозність закипала на лицях. Тільки Штефан сміявся чомусь своїм тихим глумливим смішком. З одкритим широко ротом, без одної краплиночки поту, він цюкав по кувадлу малим молоточком. Він не взяв шини, чи воси,—ні, він кував якісь витребеньки, що приносять баби,—рогачі, кочерги, сокири,—і молоточок його збоку од Кульпи теж хіхікав якимось поганим смішком. Кілька разів поривало старого замахнутись чокану до самої стелі і так гупнуть його в самісіньку голову, щоб вона кинула іскрами і розкололась, як диня. А Штефан, нічого не знаючи, дзвенів по своїх рогачиках, осміхався до всіх, до Кульпи, до баб, мотав головою, погано підморгував їм і сам робив для них чергу, вибираючи кращих, молодших.

В обід Штефан кинув роботу, взяв чорний великий чауно¹⁾ і веселий пішов до „ресторану“, де була нині „столовка“, де роздавали пайки.

Незабаром туди ж, як зграя гусей, помандрували циганки, і Кульпі здалось, що хтось хрипко регоче з духала, кривить губи в горна і глумливо дмухає в ухо. То Ганна сміється до Штефана, а він держить її за спідницю...

Коли Штефан приніс з ресторану чауно, і цигани, кинувши кузню, розтаборились обідать в дворі, Кульпа з досади і болю вдарив у зварену шину і вона допнула знов в тому самому місці.

Вмостившись в подвійному колі циган, Кульпа занурив ложку свою в жовто-буру якусь рідину і в ту ж мить до Ревкому підкотив екіпаж, зупинився проти дверей і золота курява проплила через пасажирів і кучера.

Кульпа так затримтів, що ложка його випала з пальців і поплила в другий бік. Одразу ж, руками й ложками витягли ложку і ще гарячу всунули в руку старому. Та він вже нічого не чув і не бачив, крім коней. Навіть звідси видно було тонкі і чутливі породисті ноги. Дві спини горіли обсипані золотом. Ах, як вони мчать у степу! Як мило з них падає піною! Як земля летить їм назустріч!

Три чоловіка в шинелях скочили з екіпажа і зникли в будинку, а коні кинули вухами і круто вигинаючи в сторони голови, поплили до попового двору.

Ще раз старому сунули ложку в долоню, хтось вдарив його по плечу і глумливий регіт розструсився над колом: то молоді цигани великими ложками вигребли вже все із чауно і бовтались в ющі.

Екіпаж проплив у ворота і кучер скочив із козел. Осяяні сонцем кінські зади і хвости спинились напроти причілка.

Кульпа встав, втягнув носом повітря і—здалося йому—він дихнув теплим п'яним запахом кінського поту. Він хитнувся і вловив рукою одвірок.

Дядьки взяли Кульпу під руку, підвели його до колодязя і обливали його водою.

До самого вечора кінські спини й зади блистіли йому з горна, фаркали йому в лице своїми милими, добрими, теплими ніздрями, дивились в очі йому своїми великими, розумними, братськими очима, крутили хвостами, били копитами, кидали гривами і кликали Кульпу. Добіжать вони за ніч до Джанкоя? Ах, як вони пахнуть. Так пахла одна Маріора в далекі дні його юности, в дикий степу, одну тільки ніч при полях молоді...

Коли сонце покотилося вниз і впало десь у яроч за селом, цигани зітхнули всі разом і розійшлися по шатрах.

¹⁾ Казан.

III

Кульпі не спалось. Чорна ніч вмошчалась йому на грудях, клала пальці на горло, жарко дихала в тім'я і не могла ніяк влаштуватись.

Ах, ті коні! Груді їм тихо подригують, а чулі копита танцюють без руху, готові зірватися з місця і мчати. Їх треба кувать, ах, як їх треба кувать. Розчистити ноги, обережно обрізати, копито загнути собі на коліно, понюхати, обдмухати, побризкати із рота водою, приладнати золоту підкову і вбивати вухналі з самого сонця. Коні змії! Два рижих чорта в нарижниках! Животи у них, як в хортів, передні ноги теплі, рівні, прямі, тонко обтягнуті шкірою-шовком, а задні, наче дороги в степу, під колеса одкидують верстами. Вони не біжать, а летять, вони не чують землі, не торкають її копитами. За одну ніч вони пролетять увесь Крим, туди і назад, лише напоїть у дорозі...

А карлоло Маріора, розтаборившись разом з Ганною долі, уже засинаючи, точила їй казку про давнє, забуте, туманне, розвіяне:

— Була я, дитино моя, краля на всю Басарабію. Не одному цигану серце на попіл згоріло. І лихо було мені з тою красою. Лихо, дитино, краса та людська. Нех чорна віспа була б поїла мое лице, нех би джума була мене малою в яму поклала, аби не мати лиха того од краси. Ой коса була в мене, дитино. Нема тепер кіс таких і не буде. Був якийсь мудрий циган у Ясах. Босий ходив по снігу і не стриг ніколи волосся. Казав він, що прийде той чорт, що їсть поночі сонце, і не буде вже кіс у дівчат, і не буде вусів в чоловіків...

Стояв наш табір під Ясами. Пшениця там, як золото, горить під саєтовим небом. Висока - висока. Як стать чоловіку на плечі, так ледви рукою дістати до колоса. А з колоса золото тече. Що ні крок — виногради — сади, двадцять верст у господаря. Давно, давно вже я винограду не їла. Стоять кущі зелені до шиї людині, а на них висить виноград. Кожна грона два ока. Виноградина кожна на нім, як кулак. Разні є виногради: зелені, малинові, чорні, як вугілля, червоні, як кров із губи, круглі, довгасті і довгі, як пальці. Так і зовуть їх там пальцями.

Був там князь один: Мустафа Вале шукар (красень). Багато жінок він з розуму звів. Кінь під ним — тисячі, вуздечка із срібла, а сідлові і не можна звести рахунку. Пролетів мимо шатер, засміявся і посмутилися кралі. Багато сліз жінки пролили, багато дівчат проклінало його, бо багато Дунай поніс на край світа жіночого жалю...

— Не бреши, стара суко! не витерпів Кульпа, схопився з рядна і вийшов з халупи.

Тепла ніч обняла його на порозі. Він став і прислухався. Десь далеко - далеко, немов під землею, обзивалися лінво собаки.

Нічого він не рішав і не думав. Якась сила, вища за його, взяла його ззаду за плечі і повела до попового двору. Так в утробі своїй Маріора колись носила степами його маленьку дочку і та не могла виявити власної волі.

Він ішов, босоніж, як сновида, нечутно ступаючи, мимо парканів, школи й риштовання церкви. Тільки листя десь угорі, густе і тепле, як шапка над лобом, шамотілось між себе, ворожило, шуміло малими долонями. Сонне, густе і п'яне повітря торкалось об груди, гладило шию, щоки, потилицю, клало теплі й м'ягкі свої долоні на лоб і одпускало старого з якоюсь зажурною нехиттю, як одпускає часним втомленим зором коханка того, хто опалив їй груди любов'ю.

Він ішов, наче по килиму. Червоний будинок попа лівобіч, зараз за церквою. У тьмі не видно його, але Кульпа спинився якраз проти

нього і поклав на паркан свою руку: чи міцний він, не заскрипить він, не зрадить несподіваним звуком? І знову наче не Кульпа, а сам забор обережно підставив себе під ноги старому, ковзнув межі них і спустив його вже по той бік. Прілий лист м'ягко вгрузав під ногою, як тісто.

Кульпа прилип до причілка і заціпив дихання. І тут не почув своїм ухом, не вгледів старим своїм оком, а якось зразу почув і побачив усе. Он стоять коні головами в горді, зійшовшиися мордами. Вони вже з'їли овес у шаньках і докучно потріпують ними. Вони, мабуть, почули його, і поставили в тьму насторожені уха. Вони мусять бути у збруї,— то ремінь шурчить на висохлій шкірі і без звука звонять вуздечки...

В грудях Кульпі стало туго, повні груди до горла, не вміщалося там і виривалось ковтками. В голові помутніло, хитнулось. В груди щось закалатало, в лівий бік, десь під ліктем: холодна долоня здавила їх з силою, а там ще густіше застукало. Кульпі здалось, що його вже почули, вже бачать його, біжать на нього в темряві, зараз схоплять під руки, заведуть у стайню і будуть бити його по зубах, у спину і в здухвини... розіб'ють йому голову і вивезуть геть за село, куди небудь на глинище...

Але то щось шамотить і дзвюкає збруєю. Може, то кучер поїть коней з відра, а вони лізуть у воду разом двома мордами і кусають одне одного. Десь у темі задня нога коня легенько стукнула барком і наступила на свіжий свій гній. І знову запах кінського поту залоскотав йому ніздрі. Сухий кінський піт, з милом і шерстю. Повним ротом Кульпа втягнув його в груди.

Але там хтось та є. Неодмінно.

Тоді Кульпа втягнув в свої вуха весь двір, і вони, ще тонкі і чутливі, як вуха хорта, почули шум босих ніг коло коней. Такий обережний шум можна зробити тільки ніздрями. Що там може бути? Невже вони запрягають коні... поїдуть вночі і все, все погинуло... Ні, ні, то йому здалося.

І знову на мить стало тихо і Кульпині очі вирізали в темі кінські спini і голови і круглий зад екіпажа. Може, там спить кучер... Коні переступили на місці копитами. І знову зашамотіла, зашемеріла тиша. Кульпа ще раз врізавсь очима у тьму і йому здалось, що коні справді стоять коло дишеля, а хтось обережно-покvapно запрягає їм посторонки.

Кульпа ступив крок назад і заляк. Здалося: цегляний причілок теж одкрив невидимий свій рот і не дихає. Так, хтось запрягає коней... Шипотять по землі босі ноги, туди і сюди, попереду коней, з боків і на козлах. Ось щось скриготнуло і стало: то чиїсь руки у темі підняли екіпаж і повернули дишлом його до церкви. Хтось тихо, як шелест листка, пострибав навшпиньках до воріт...

Тепер уже ясно: погинуло.

Він просто спізнився, він нещасно спізнився...

Хтось сідає в екіпаж, натягує віжки, хтось попереду коней тріпнув і дзвенькнув вуздечкою, колеса легесенько зрушили і копита пішли до воріт так легко, наче хто стукав об дерево пучками пальців.

Так, дійсно: вони поїхали з двору.

Кульпа зітхнув, наче видихнув всю свою душу, і враз у грудях, в руках, у ногах, в животі стало порожньо. Ніч залила йому очі.

Тоді він одірвався од стінки, сміло ступив на те місце, де тільки що пахли і дихали коні, злісно одкинув ногою теплий ще гній і підтюпцем побіг до воріт. Тимчасом екіпаж виїхав з двору, коні рвонули з копита і холодне шипіння пролетіло повз Кульпу.

IV

Десь вгорі тріпнулась зелена зірка. Кульпа пішов на неї. Власне він не знав куди йде і не думав про це. Так, він дійсно старий, нікчемний, що може тільки кувати залізо, і то вже не довго, бо скоро ноги зрадять його і він сидячки буде клепати кочерги, а діти скубтимуть його за бороду...

Він хитався, спотикався об грудки, натикався на забори, бив грудима темряву, а зірка швидко рухала ніжками, наче тікала од нього. Він був уже сонний, вже спав на ходу; і тільки одна голова, налита вагою, то хиталась назад і вперед, то черкала об плечі.

І на ходу снилось йому, що він прийшов в свою кузню, мацає чокану, духало, все на своєму місці, в горні купа свіжого вугілля, але в нього немає огню розпалити. Штефан сидить на порозі. Ганна обняла його за плече, він повернув до неї свою морду з короткими вусками і сміється до неї прищуреним оком. Кульпа потай узяв свій чокану, але він приріс до землі і не слухає. Штефан тоді скочив на ноги, вхопив кусок шини, підкинув догори і цілить старому в голову, в тім'я. Голова якось чудно цмокнула і кинула іскрами...

Кульпа здригнувся і спинився, але біль не встиг заболіти, бо радість, раптова, безумна радість пролетіла йому по тілі: він ткнувся лобом в зад екіпажа. Той самий, з попового двору, з золотими конями-зміями.

В першу мить Кульпа розгубився і обмацав рукою колесо. Так, це він, той самий. А там попереду ті самі коні, переставляють нетерпляче ногами, гостро похмикують ніздрями. А де ж вони, пасажири? Не почули вони його стуку? Невже вони пішли до Ревка і залишили тут коні без догляду?

Кульпа пригнувся до самої землі, уперся на лікті і глянув на козла.

— Ти?

Голос стьобнув Кульпу по тім'ї, він пригнувся на ліктях і застиг на землі. Серце його залакатало голосно в землю. А проте крізь це калатання старий почув по той бік екіпажа прискорене шаркання ніг, стриманий шепіт. Кучер на козлах вловив щось рукою у темі і вмотив собі м'ягко в ногах: то був якийсь клунок. А далі кілька пар ніг босих і взутих захрумтіли ресорами і покvapно почали розміщатись.

Кульпа не знав, де саме він лежить на землі, та коли щось боляче врізалось йому в коліно, він почув, що це жужелиця... він лежав проти власної кузні.

— Па-шол!

Це був цілий вихор пізнання у Кульпи. І коні, і кузню, і голос...

Кульпа зірвався з землі, заревів болячим ревом, рвонувся до козел, ковзнув руками по них і вхопився за ресору. Все сталося так швидко, що він не встиг зрозуміти: чи перш він вхопився за ресору, чи великий залізний кулак без розмаху, тупо ткнув його в голову. В лобі бризнуло зорями, наче з кувадла, і цей бризк в один мент освітив йому коні, жіночий платок і розпатлані голови. Болю він не почув і тоді, коли той самий кулак ткнув його в лоб, межі очі. Він тільки чув, як руки вхопили його за лікті і рвали пальці його од ресори. Удар один за одним падав йому на тім'я, у лоб, в щоки і в груди, але кожний удар тільки вгризав його пальці в залізо.

Іх було кілька. По голосах Кульпа вже взяв їх усіх. Крім Штефана, був ще тут кривоокий Захар, Ригор і Василь, його спільники. А робили вони те саме страшне, що зробив колись сам Кульпа в далекий

сон його юности. Так само, як зараз, їх застукав батько Маріори — його приглушили чокану — і він упав на дорогу. Тоді вони сміялись з старого. Ах, як вони щасно сміялись! І Маріора була, як мед, як сама радість, п'яне вино, гаряче пахуче безумство.

Щось тепле текло Кульпі по щоках, заливало повіки, але він так в'ївся в ресору, що тільки з нею міг одірватись. Навіть коли вони рушили, коли коні рвонули з копита, Кульпа біг поруч із козлами, а зірка стрибала й тікала од нього. На ходу, на льоту він скочив на ресору і в цю мить рука, не мужська, маленька жіноча рука ткнула його в щоку. Кульпа піймав її, зрадницьку руку, і з хрусом загруз в неї зубами. В цю мить щось залізне вдарило його в лоб, бризнуло і — шум потяг його по шляху. На землі Кульпа розвивсь, піднявся на руки, упав, згорнувсь у клубок, і покотився по вулиці. В останнє торкнувшись ногами землі, коні звилися у повітря. Дзвін і тупіт закалатав по греблі...

Вранці, як сонце, велике і кругле, як вогнене колесо, вийшло з землі і роблячись усе менше і менше, як колесо плуга, покотилось по злотній ріллі, старий Кульпа з Маріорою підходив до Перекопу.

Вересень 1927.

МИК. САЙКО

Гаряче сонце — в луки туркезові,
на плеса, в затіні ріки,
у брость співучої діброви,
в хлюпливе море колосків.

Гаряче сонце — в обрій, в далі,
де степ, мов кольорове скло...
Розкішне тло для пасторалів,
для супокійливих еклог!..

(Давно на тирлищі отари,
— над ними скачуть баранці —
чабан замріяно дударить,
аж квітне щастя на лиці)...

Розкішне тло для пасторалів,
для супокійливих еклог
усім, хто серцем одридали
на перехрестях перемог.

А ми із сонцем в села, в місто,
туди — де сльози, порошок, піт,
туди — де зоряно й огнисто
людська кривавиця кипить...

Єдваб укоханих сандалій
і буколичних снів ярмо
візьміть, хто серцем одридали
на перехрестях перемог.

А ми удзвонені і босі
ідем (стежа така м'яка),
де гімн життю співають коси,
де капа піт робітника.

Ідем — і пісня туркезова
днів боротьби і перемог
хай продзвенить останнім словом
співцям пощерблених еклог!..

ТАТІАШВІЛІ

ДВА ВОРОГИ

I

Аббас Ахмед огли сидів край дороги на обрубку дерева. Над ним стояв сільський голяр і голів йому бороду. Голяр щось розказував, Аббас огли, відповідаючи, був поважний, боячись перешкодити голяреві в роботі.

Довгі, розчесані й полініянні білими волосками вуса заважали голяреві; чорними, брудними пальцями улесливо підіймав він їх угору й незграбно мазав милом по губах Аббасові.

Вересневе сонце хилилося до заходу. Повітря дихало осінньою прохолодою. Тіні дерев та домів далеко тяглися по землі.

Наглядаючи за голінням, поринувши в свої думки, Аббас тим часом ждав череди з поля. Ціле своє життя він ходив коло худоби й дуже любив її. Кожну корову, бика, буйвола, вівцю він викохував дбайливо. Багато було живности в його баранті — щось десять тисяч штук. Власною працею, скупощами та скуповуванням краденого збільшив він свої достатки, худоба давала прибуток, і він вийшов між заможні селяни. Він перший поставив на селі кам'яницю або, як кажуть, „Крибали-еув“ — дім під дахом, після нього і за його прикладом почали й інші поволі вилазити з землянок.

Аббасові вже сорок п'ять років; живе він безжурно. Він боїться крові й добре знає її звичай: життя й майно цілого роду віддають їй на жертву.

Тепер його турбує одно діло; він хоче так зробити, щоб не нажити собі ворога і шкоди не мати. Ці думки не дають йому спокою.

Голяр постеріг, що Аббас позіхає, та й питається:

— Чи не пропасниця часом трусить, аго¹⁾?

— Пропасниця.

— Ото ж вона й мене висушила. Це добре, що голову зав'язав. Нема гірше, як застудити голову. Лікуєшся?

— Лікуюсь. В Шулаверах вчений лікар хини дав. Та не допомгло.

— І сім'ю твою трусить?

— Усіх, тільки дочку ні.

— Чую приємну розмову, — пристав раптом чужий голос.

Підвівши голови, вони побачили перед собою високого, худого чоловіка.

— Ох, Сеїд Союн! Ти?

— Еге ж! Ви говорили, що маєте дочку одружити?

— Ні, валлах, за одружіння не було мови, ми розмовляли за пропасницю.

— Тепер поговоримо.

— Або що?

— Пора дочку заміж дати.

¹⁾ Ага — пан, добродій.

— Нема куди квапитися. Ще маленька.

— Чого маленька? А скільки ж їй років?

— Дванадцять,— збрехав Аббас, догадавшись, що Сеїда хтось підіслав сватати.

— Ну й слава аллахові. Як дівчині дванадцять років, то хіба вона маленька?

— І в чотирнадцять не пізно.

— Що тобі таке, аго? В Корані сказано: як дівчині десять років, мусить віддатися — впав у слово голяр.

— Ти ж знаєш: вдар дівчину шапкою, як витримала і не впала можна дати заміж. А ти кажеш, що дванадцятилітня ще маленька, щоб віддавати,— сказав Сеїд.

— Е, що там говорити, Сеїде! Знайди доброго жениха, то й віддам.

— Хіба в нас на селі мало гожих парубків?

— А все ж таки хто?— спитав Аббас і кинув глузливий погляд на Сеїда, бо вже догадався, хто його підіслав.

— Махмуд тобі не подобається?

— Який Махмуд?— ніби не зрозумів Аббас.

— Махмуда не знаєш? Далі огли.

— Він тебе прислав?

— А як він, то що?

— Махмуд прислав свою матір.

— Яка ж твоя відповідь?

— Є луччі прохачі.

— Знаю хто, помиляєшся. Махмуд луччий за Меїті.

— Чим луччий? Меїті багатший та й по-російському вміє говорити.

— Меїті самотній, в нього нема родичів. Один брат, та й то маленький, стара мати, та сирота — брат у перших. А у Махмуда велика родина. Російська мова Меїтова тобі непотрібна. Парубок в місті волочився, цигарки курить, п'є вино, в карти гуляє... Махмуд — наш чоловік, тверезий, не п'є, добрий мусульманин, завзятий робітник.

— Махмуд недобру славу має, кажуть, що він злодій.

— Аго, за злодійство чоловікові не можна докоряти, злодійство — браве діло. Махмуд бравий хлопець — знов впав у розмову голяр.

— Ні, я сам не був злодій і зятя злодія не хочу мати.

— А от я знаю, що не в тім сила. Меїті обіцяв більше „кебіні¹⁾“.

— Як знаєш, то нема про що й говорити.

— Махмуд теж пообіцяє добрий кебіні.

— Махмуд пообіцяє, а потім не спроможеться виконати.

— Що пообіцяє, виконає. І те скажу, що Махмуд не так поведе діло, щоб мусів платити кебіні.

— Хто його знає, як піде життя! А ну розведуться, та тоді що?

— За те можу поручитися, що як розведуться, то не Махмудова буде причина, отже й кебіні не доведеться йому платити.

— Відки ти можеш знати?

— Він любить твою дочку і буде її шанувати.

— Що ти кажеш, Сеїд Союне! Де такий злидар зможе утримувати мою дочку? Живе в землянці, навіть хати не має. Батько його був далі і він такий самий²⁾).

¹⁾ Нагорода жінці на випадок шлюбної розлуки.

²⁾ Божевільний.

— Ну, ти так кажеш, ніби й справді його батько був божевільний. Він був тільки такий загонистий і тому люди прозвали його Далі-Ахмед. Був він безстрашний і сміливий чоловік! Махмудові спало прізвисько батькове, та й вдача в нього батьківська. Коли йдеться тільки за кебіні, Махмуд теж впише добрі гроші в кебіні.

— Не впише. Меїті обіцяє тисячу карбованців.

— І Махмуд стільки само пообіцяє.

— Я ж уже казав, що не в тім сила, щоб обіцяти, а треба, щоб він спромігся dokonати слова.

— А я тобі кажу, що до того не дійде. До віку будуть укупі.

— Добре, даймо на те, що я тобі повірив. Меїті видатки на весілля теж дає. Махмуд дає?

— А що дає Меїті, щоб не годен був дати Махмуд?

— Що дає? А от полічи: три гарби дров, п'ять пудів коров'ячого масла, десять пудів сиру, десять корів, двадцять п'ятеро овець, три пуди цукру, п'ятнадцять пудів пшениці, пуд цукерків. Мені самому дарує коня і 20 туманів¹⁾ на весільні видатки. Сам також обіцяє справити добре весілля.

— Аж стільки дає Меїті? І те все ти хочеш витратити на весілля,— здивувався Сеїд.

— Що залишиться, не викину, мені ж таки й залишиться.

— Не знаю, надто багато дає, як тому правда. Махмуд стільки не дасть. Та й не вигідно стільки брати, адже ж і посаг тоді треба домірний дати.

— Меїті не впоминається за посаг.

— Махмуд теж не хоче посагу, але ти людина заможня, не захочеш, щоб з тебе сміялися.

— То моє діло. Моїй дочці стільки дам, скільки схочу.

— Я таки кажу дати дочку за Махмуда. Коли йому одмовиш, знай, що кров проллється.

— Кожен вибирає те, що йому видається за ліпше. А відки ти знаєш, що як Меїті відмовлю, то кров не проллється. Думаєш, Меїті стерпить? Крови мушу сподіватися від обох. А іншими сторонами Меїті луччий. Чоловік ходячий, по російському говорить, заможний.

— Махмуд обіцяє, що другої жінки не візьме, а Меїті вже має жінку і твоя дочка не буде в нього перша.

— Що ж робити? Через те віддати свою дочку злидареві, щоб він потім з-під рук дивився на тебе, чи що?

— Як знаєш,— відказав Сеїд,— в селі мене всі шанують, а ти мене не послухав. Я тебе раджу, а в тім роби як хочеш,— сказав сердито Сеїд і наставився йти.

— Стрівай, Сеїде, не гнівайся. Я мушу віддати дочку за Меїті. Так мені краще. Коли б ти був на моїм місці, ти так само учинив би. Знаєш що? Що платить тобі за посередництво Махмуд, те дам і я тобі, тільки заспокой Махмуда. Порадь його іншої дівчини шукати. От моя небога, славна дівчина, не згірша від моєї дочки; хай одружиться з нею, а посаг я сам дам.

— Я не за грішми прийшов сюди,— образився Сеїд і пішов сердитий. Він не сподівався, що його посередництво буде марне.

— Проклятий Меїті, як багато він дає! Коли б знав попереду, не устрів би в це діло.

І самолюбство його вразили і нагорода, що обіцяв Махмуд, пропала.

¹⁾ Туман — один червінець.

II

Село розділилося на два табори. Махмуд мав більше прихильників як Меїті: Меїті був бідний на родичів, а в Махмуда була дуже велика родина. Окрім того, всі сільські наймити, пастухи й бідняки стали за Махмуда; а заможні й агалари¹⁾ тягли руку за Меїті й Аббаса. Всі почували, що боротьба так легко й так хутко не скінчиться. Хоча Меїті лагодився до весілля, але Далі-огли й його прихильники не втихомирювалися. І багато всіляких планів на те, як викрасти дівчину, укладалося в Махмудовім таборі.

В повітрі пахло порохом та кров'ю.

Меїті й не виходив без зброї. Чув, що йому, як переможцеві, більше небезпеки, ніж Махмудові. Але й Махмуд не був спокійний.

Меїті наказав своїм людям слідкувати за Далі-огли: він мав надію, що Махмуд де-небудь спіймається на крадіжці й попадеться в руки судові. Махмуд мався на обережності. Він запізнався з-спражними злодіями і попросив їх на час зректися злочинства. І справді в селі і в околі припинилося злочинство.

Аббас потроху лагодився до весілля.

А Меїті квапився: боявся, щоб не вимкнули його наречену.

Махмуд поскаржився своєму старшому дядькові: „Порадь мене, що мені робити, дядьку Коджа. Наш рід утискають. Пройдисвіт, що зріс у місті, зіпсований, п'яниця, невіра, переміг нас своїми достатками. Аббас йому віддав свою дочку. Навіть Сеїд Союна не послухав. Це діло без крові не обійдеться, я його так не покину. Я мушу або дівчину викрасти, або...”

Дядько, що сидів на тахті, схрестивши ноги, почухав у бороді й замислився.

Махмуд добре каже. Молодому парубкові неприємна така поразка. Він був повинен дати йому вірну й поважну раду.

— Дати тобі відповідь на це я сам не можу,— сказав нарешті дядько: треба обміркувати. Це стосується не тільки до мене й до тебе, а й до цілого нашого роду. Як між тобою й Меїті проллється кров, розплачуватися доведеться всім нам, надто твоїм братам.

— Що ж мені робити?

— Краще викрасти дівчину, коли буде на те її згода. Але як не буде згоди від дівчини, не раджу її викрадати. Буде багато мороки. Але кров пролити не раджу.

— То що ж мені робити?

— Трохи зажди. Цими днями відповім. Поспитаю ще інших.

— А він тим часом візьме дівчину.

— Подивимся. Хай забере, коли нічого не вигдаєм. Кінець-кінцем дівчина буде наша.

Сумний і задуманий вийшов Махмуд від дядька. Зажди, мовляв,— легко сказати. Тільки той може так говорити, чийого серця не причарувала Кізханум. Але тепер не тільки про дівчину йдеться. Треба взяти на увагу і вражене самолюбство.

Товариші умовляли викрасти дівчину, але Махмуд мусів мати на те згоду своїх родичів. Під час нападу може статися душогубство й доведеться відповідати цілому родові.

Вночі Махмуд і оком не стинув. З рушницею за плечима блукав він по селі й опинився коло Аббасового дому. Там уже всі спали.

¹⁾ Агалар — щось подібне до поміщика.

Дім Аббасів, з довгим і широким балконом, чорнів. В вікнах не видно було світла і від того він здавався ще більше чужим і далеким. А проти Махмудової землянки — міцним і неприступним. Оточений високим тином — двір здався Махмудові справжньою фортецею. Без хитрощів і обмани, просто увійти до цього дому — тяжко.

Раптом із-за рогу дома показалася собача голова. Зачувши запах чужого, пес загарчав і кинувся на Махмуда. Махмуд поволі почав відходити. Рушницею він боронився від пса.

На зріст як добре теля, пес не відступався від ворога: очі йому горіли, і довгі гострі зуби світили в розколині роту.

Махмуд розлютувався. На гавкіт собаки озвалися сусідські пси. Може хто-небудь угледіти Махмуда коло Аббасового дому. Що тоді скажуть? Краще хай цей пес замовкне... Махмуд обернувся й став перед собакою. Тварина — трохи відступилася, витяглася, шию видовжила, перестала гавкати й злагодилася до нападу.

Махмуд дістав кінжал. Пес догадався про небезпеку й ще більше розлютувався. Темної ночі тварина й людина боролися. Махмуд знав, що якби він тільки відійшов від того кварталу кроків на десять, пес відстав би, але злоба опанувала його й не дала йому того зробити. Приставання собаки ображало його і ця образа йшла з ворожого табору. Тепер уже годі відступати. Пес розлютувався й неодмінно порвав би його.

Далі - огли міркував, пес теж роздумував. Махмуд вичікував зручної хвилини, щоб схопити пса за горло: тоді він не вкусить.

— Не можна, щоб пес лишив на мені свій знак, бо догадаються — думав Махмуд, і був обережний.

Пес скочив, передні лапи поклав йому на груди, а морду витяг до шиї, збираючися задушити. Махмуд вчасно вхопив його за шию і здушив горло. Пес, впершись задніми ногами в землю, передніми натиснув йому на груди. Махмуд упав, але горло пса держав міцно і не пускав. Пес і людина борсалися в дорожньому поросі. Нарешті людина примудрилася, згребла під себе пса і вдарила його кінжалом у груди. Пес завискотів і витягся в дорожньому поросі, напоєним його власною кров'ю. Інші собаки полякалися й помовкли. Тепер уже кінець. Ворожнеча знайшла собі початок. Друзі часто стають ворогами за собаку, а тут і без того була вже ворожнеча.

Тепер треба одвернути од себе увагу.

Махмуд був лихий і спокійний, коли після боротьби ішов швидкою ходою — через горбки та ярки, щоб не зустрітися з ким. Йому треба було швидче прийти до постоянки. Завтра вранці або навіть сьогодні вночі, він не міг показатися в селі, нехай всі знають, що цієї ночі Махмуд був при баранті.

Сильно впрівши, прийшов він до постоянки.

— Юсуфе, — сказав він до свого меншого брата, я допіру забив собаку Аббаса. Ти йди зараз додому, і коли хто за мене питає, скажи, що цієї ночі я на постоянці, а ти вдома. А як баранта?

— В загороді. Що може бути з барантою?

— Сюди ніхто не приходив?

— Ніхто.

— Добре. Іди. Тільки швидче. Не забарися де-небудь.

Юсуф без заперечень учинив волю старшого брата. Скинув рушницю за плечі й поспішився додому.

Махмуд спочивав на камені перед загородою. Те, що сталося, вже не тішило його. Убивство собаки ще більш роз'ярить Аббаса і віддалить

від Махмуда, а Меїті й Аббаса зробить ще більшими приятелями. Меїті цього так не подарує і завтра може поїхати жалуватися в Шулавери.

Махмуд зайшов у загороду й оглянув баранту. Проходячи по оборі, він сколошків овець, що полягали спочивати.

Знов згадав убивство собаки. Як дізнаються, що йому зроблять? Будуть битися. В бійці може кого-небудь заб'ють. Це буде краще. Тоді причиною убивства буде собака, а не жінщина. Але ж собаку забив Махмуд, значить і причиною бійки буде таки він — Махмуд. Почнуться вбивства, помста за вбивство, — от тим то дядько Коджа заборонив йому проливати кров. Але Махмуд не думає, що Аббас дозволить своєму зятєві битися. Десь певно вони подадуть скаргу. Можливо, що арештують Махмуда. Потім арештованого замучать. Тоді Меїті ще легше оженився з Кізханум: Махмуд вже не зможе стати на заваді.

Раптом щось спало йому на думку. Він вийшов з загороди, штовхнув ногою молодшого брата, збудив і сказав:

— Майся на обережності. Я зараз вернуся.

Хлопчик сів на бурку, протер очі, встав і дивився услід братові.

— Куди він у той бік іде? До постійки Меїті? — здивувався хлопчик.

А Махмуд ішов швидкою ходою. В руках він держав бляшану лампу, а гас лив по дорозі.

Ставши одаль від постійки Меїті, він подав голос. Собаки почали гавкати.

— Ей, хто там! — озвалися пастухи.

— Це я. Махмуд Далі огли. Нехай хто-небудь підійде сюди.

Пастухи Меїті задумалися.

Всі знали, що хоч Меїті й Махмуд не були видимими ворогами, то все таки не зичили добра один одному й уникали зустрічатися. Що ж має значити, що Махмуд прийшов сюди?

— Підійдіть сюди, чуєте? Чого боїтеся, це ж я — Махмуд-Далі огли. Махмуд дуже рідко називав себе Далі-огли. Але тепер умисно голосно кричав це ім'я. Один з пастухів Меїті відділився від інших і підійшов до Махмуда.

— Що тебе привело сюди, Махмуде?

— Нічого. От лямпочка. В вас певно є трохи гасу, налляйте будь-ласка. Увечорі парубка післав на село, а він не вернувся. А в п'ятні баранта непокоїться. Вранці віддам удвоє.

— Чабан-Дорсун тут? — спитав Махмуд пастуха, коли той приніс йому повну лямпочку гасу.

— Дорсун унизу, там пасе худобу.

— Чого ваш ага відділив частину череди?

— Худоба, відібрана на весілля, — внизу, коло гаю, — там відгодовується — відповів пастух.

Махмуд пішов назад до своєї постійки. Тепер він ішов поволі; він показався пастухам Меїті, і вони знають, що цієї ночі Махмуд тут, на постійках. Пастухи його ворога здадуться йому за свідків, коли треба буде.

Але думка за вилучену з череди і відгодовувану коло гаю худобу міцно запала в голову Далі-огли. Гай знаходиться коло берега Дебеда-Чай. Відти недалеко й Кура. А за Курою Караязі.

— Ех, загнати всю худобу через Куру в Баку. І в Меїті не залишиться нічого! — подумав він.

Але згадав, що казав дядько Коджа і настроїв зіпсувався. Цікаво, що думає дядько Коджа, який він уложив план.

III

Убивство собаки більше озлило Меїті, як Аббаса. Підозра, певна річ, зразу впала на Махмуда.

Меїті в тім побачив небезпеку для самого себе.

— Коли сьогодні пса вбили, завтра мене вб'ють — подумав він. Не дурно Меїті навіть чув, що збираються викрасти дівчину. Убивство собаки — це спроба. Вороги пробують дізнатися, що зроблять Меїті й Аббас.

Староста розслідував діло. Виявилось, що Махмуд тої ночі був на постоянці. Пастухи Меїті його бачили. Правда, були й такі, котрі того вечора бачили його і в селі, але вони мовчали. Ця чутка дійшла до Меїті.

До вечора потримали Махмуда в сільській канцелярії, потім звільнили.

Просто до дядька пішов Махмуд.

Він застав старого теж стурбованого. Сьогодні в село не ходив і прибирав способу допомогти Махмудові. Побачивши небожа, він зрадів, але зустрів його суворо.

— Бачиш, що роблять з сином твого брата Далі - Ахмуда — з пошаною сказав злий Махмуд. Чого ще ждати?

— І все таки ти винен, Махмуде, — сказав Коджа, — я ж тобі казав, що треба бути обережним і терпіти. Навіщо ти забив пса?

— Я не на те туди ходив, щоб забити пса. Він напав мене, а я боронився. Я навіть не знав, що то їх пес. Ти скажи, що тепер мені чинити.

Коджа покликав свого молодшого сина й послав його за дядьком Мамедом.

Разом з Мамедом прийшов і Сеїд Союн.

— Мамеде, — сказав Коджа, — треба якось зробити діло твого сестринича. Питає ради, що йому чинити. Він сам думає за кров.

Мамед подивився на сестринича й сказав йому.

— Хіба в нашому селі або в Борчало¹⁾ перевелися дівчата, що за Аббасову дочку хочеш цілу родину втягти в криваве діло?

— Річ не тільки в дівчині, — відказав Махмуд. Він стояв поруч молодих братів у перших. Старі сиділи на тахті, схрестивши ноги.

— А що ще?

— Те, що Аббас усіх нас зневажив.

— Хлопче, дочка його. Кого він хоче, за того й видасть її заміж. Коли б вона була моя дочка, я теж так само зробив би.

— Добре кажеш, дівчина належить йому і він видасть її заміж по своїй уподобі. Кожний шукає своєї вигоди. Але я також хочу тої дівчини за себе. То вже моя вигода.

— То чого ж ти казав, що річ не в дівчині.

— І тепер те саме скажу. Меїті не луччий від мене. А Аббас його вибрав на зятя, бо він багатий. Меїті переміг мене грішми.

— Що ж ти хочеш зробити?

— Те, що всі роблять в моїм становищі. Ти теж свого часу викрав покійну свою жінку і дядько Коджа теж.

— Значить, ти намислив викрасти дівчину?

— Не тільки викрасти, а й помститися. Вони мене перемогли своїм багатством, я їх переможу своєю одвагою й мужністю.

¹⁾ Провінція в Грузії.

— Справді, так теж не можна, як ти говориш, Мамеде,— сказав Сеїд - Союн. Аббас не послухав ні мене, ні Кевха Мемеда. Твою жінку теж без нічого відправила його жінка. Тут річ не в грошах Меїті.

— Аббасові Меїті дав більше, тому він нам і відмовив. Дівчину бере заможня людина, їй там буде краще. Аббас батько і зичить добра своїй дочці. З чого ти дивуєшся? Хіба ми самі не так видаємо дочок заміж? Ти сам теж так видав дочку— відказав Мемед. Дай і ти стільки, скільки Меїті дає, і він видасть дочку за тебе,— звернувся він до Махмуда.

— Де я стільки візьму? Меїті пише в кебіні тисячу карбованців і я стільки напишу. Але він на весілля стільки дає, скільки всього я маю овець.

— Тепер уже пізно,— сказав Сеїд Союн,— Аббас уже дав слово.

— То нічого, слово можна зламати,— вкинув своє слово Коджа. Коджа досі сидів мовчки і слухав, що говорили інші.

— Так, але... як навіть Аббас зламає умову з Меїті, де я знайду стільки грошей?

— То не тяжко. В кебіні напишеш тисячу карбованців, а може й більше. А опріч того ми тобі допоможемо. І твоє весілля справимо,— сказав Коджа.

— Живіть багато років. А як з того нічого не вийде?

— Про те тоді подумаємо, коли нічого не вийде. Сто карбованців я дам; п'ятдесят подарую, п'ятдесят позичу. Мемед теж допоможе. Сеїд Союн теж. Триста штук баранти маєш, візьми дещо звідти, решту сам шукай, де - небудь знайдеш.

— Три корови я тобі даю,— сказав Мамед,— коли Коджа каже, треба зробити. Як спроможешся, колись вернеш.

— Десятеро овець маєш від мене,— додав Сеїд - Союн: п'ятеро дарую, п'ятеро колись оддаси.

Махмуда дуже лякало те, що йому давали дядьки. Він мусить зовсім залізти в борги. Та й не набиралося стільки, щоб Аббас міг пожаждуватися й поталувати умову з Меїті. Адже - ж Аббас не тільки за ради весільних грошей віддавав Меїті свою дочку. Меїті був багатий і міг лучче утримувати жінку. Коли Махмуд послухає дядьків і прийме їх пораду, він стане ще бідніший, хіба Аббас того не знає? Не дасть він за нього дочки.

Правда, Аббас дає за дочкою посаг, але хто знає, що то за посаг буде. Чи зможе він тим хоч борги повиплачувати? А як дасть тільки сукні й речі, що з того вийде? Коли навіть посаг покриє борги, однаково Махмудові, він з боргів не вилізе. Тоді він буде винен жінці, а жінка може що-хвилини зажадати свого посагу. Або чого це дядько Коджа такий певний, що Аббас зламає дане Меїті слово? Щоб це сталося, Махмуд мусить удвоє більше дати Аббасові, мусить зацікавити його.

— Як знаєте— відповів Махмуд старшим,— все одно Аббас не погодиться віддати за мене свою дочку, а надто після того, як я забив його пса. Не знаю, на що надіється дядько Коджа.

— Подивимся. Завтра я сам поговорю з Аббасом,— сказав дядько Коджа,— тоді будемо напевно знати.

Це вдруге вийшов Махмуд з господи дядька сумний і невільний своїх учинків.

Неможливе збирався зробити Коджа. Аббас не так легко зламає слово, що дав. А хоч зламає, однаково ворожнеча не втихомириться. Тоді Меїті постарається помститися і на Аббасові і на Махмудові.

Махмуд був певний, що діла не можна скінчити инакше як викравши дівчину. А викрасти було б легко, коли б згода дівчини. Він думав, як би звідати її думи, її настрої, з'єднати собі її серце.

А Кізханум не могла розв'язати свою долю. Батько віддав її Меїті. Певна річ, Меїті кращий, багатший. Але їй неприємно було іти за нього другою жінкою. А подобалися обидва. Одні подруги хвалили Махмуда, другі Меїті.

Какали, що жінка Меїтова дуже лиха і змучить її, але инші подруги какали, що багата людина завжди зможе помирить жінок. Йому легко обох однаково шанувати, давати подарунки, їм ні за що буде сваритися. Перші додавали, що лиха жінка добере способу взяти в руки чоловіка й почне утискати другу жінку. Те, що Меїті любить пити вино, дуже відстрашувало Кізханум. П'яного чоловіка вона ще не бачила зроду, але того, що розказували за п'яних, було досить, щоб налякати її. Вона думала, що п'яний Меїті її задусить.

Все те лякало її і вона не знала, чи мала якесь почуття до Меїті, ідучи за нього заміж, чи ні.

Аж п'ятого дня пішов Коджа до Аббаса.

Старий мав свої міркування. Він добре знав, що Аббаса вже не переконати, але хотів вигадати час, маючи надію на якийсь випадок.

Заздалегідь знав, що Аббас відмовить і тому не починав за те говорити. Ждав доброї нагоди в розмові. Привід подав сам Аббас.

— Скажи своєму братаничеві, щоб не хуліганив. На віщо він мого пса забив?

— Пса він не забивав, Аббасе. Присягається, що то не його робота.

— Знаю я його: справжній син Далі Ахмеда, тільки не ображайся.

— Я не ображаюся, але й ти не гаразд учинив, Аббасе. Коли хотів відмовити, треба було якось инакше це зробити. А тепер ти роз'явив парубка. Ти видимо принизив його, бо не захтів за те, що він бідний, і дав перевагу багатому.

— Що ти кажеш, Коджа. Я маю боятися, що моя дочка комусь сподобається і через те псувати своє діло? І як ви могли сватати мою дочку? Адже ти знаєш, що твого братанича уживають злодієм.

— Що ж з того, що уживають. Десь там раз трапилася з ним така пригода—то невже його справді за злодія мати. Тай то тому трапилося, що молоде ще, дурне було.

— Добре кажеш, але й одного разу досить. Опріч того він бідний, як він може утримувати жінку.

— Ти також був колись бідний, а тепер на ціле село нема багатшого за тебе. І він придбає. Хіба щастя тільки в багатстві. Я чув, що твоїй дочці подобається мій братанич.

— Хто сказав? Неправда!

— В селі всі так говорять.

— Хочеш, зараз при тобі спитаю дівчину?

— Як хочеш,—відказав Коджа.

Саме за ради того й прийшов Коджа, щоб як-небудь дізнатися про настрої дівчини. Коли дівчина згодна, Коджа сам допомагав би викрасти її.

На батьків заклик увійшла до кімнати Кізханум і нечутно стала коло дверей, спустивши голову.

Батько глянув на неї і сказав:

— От дядько Коджа прийшов і сватає тебе за свого братанича. Що ти на те скажеш?

Дівчина мовчала.

— Підеш за Далі огли? Кажи, не бійся.

— Не знаю,— нишком відказала дівчина.

— А хто ж знає?

— Ти знаєш.

— За Меїті підеш заміж?

— Не знаю.

— А хто ж знає?

— Ти знаєш.

— Іди,— пустив батько дочку.

— От бачиш. Ніби ти й сам не знаєш, що за таку річ не треба дівчини питатися. Що вона розуміє?

— Ні, Аббасе, дівчина так легко не звирить серця.

IV

Аббас категорично зрікся поталувати дане Меїті слово. Таким чином Махмуд позбувся останньої надії, але зате мав волю чинити, що хотів. Дядько заборонив йому пролити кров, не хотів, щоб увесь рід відповідав. Остався самотній спосіб — викрасти дівчину.

Аббас не пускав дочки з дому. В селі знали про Махмудів намір і ждали подій.

Аббас і Меїті стереглися. Правда, Махмуд задумав безумне діло, але обережність потрібна тим більше. Аббас озброїв синів. Меїті квапився з весіллям, але тесть відтягав: посаг ще не був готовий.

Раптом Махмуд пропав із села. Куди подався, ніхто не знав. По селі пішла чутка, що Махмуд зовсім покинув село.

Посутеніло... Село що-йно заснуло. Нараз у гаї один по одному розітнулося два постріли. Пси завалували. Але хутко все втихомирилося. Хіба мало пастухи стріляють, щоб звіря відстрахнути. А може то був мисливець.

Осінньої, безмісячної й дощової ночі село тихо й мирно спало. Не спали тільки мати Махмудова, непокоючись за сина, що десь за-подівся, Меїті, якого взяли розмисли з приводу зникнення Махмуда,— і Кізханум.

Хоч її долю вирішили без неї, але вона й досі не знала, чия вона буде жінка. Боротьба ще не скінчилася. Давно дійшла до неї пого-лоска, що Махмуд збирається її викрасти.

З тими думками вона що-йно заснула. Коли загавкав пес і в коридорі почувся гомін.

Кізханум присіла на ліжку з поширеними очима й дослухалася. Згадалися їй постріли, що вона чула перед сном.

— Певно Махмуд... з товаришами.

Вона завинулася в ковдру, голову сховала в подушках і затихла; серце їй трепехалося: от-от виб'ють двері, схоплять її... На своїх плечах і талії вона вже відчувала руки молодця.

Хтось вийшов у коридор, почувся схвильований говір. Голос був батьків. Потім усе втихомирилося, і в Кізханум перестало колотитися серце, але вилізи з-під ковдри вона ще не сміла.

Все село схопилося на ноги. Чоловіки повиходили з хатів. Меїті гнав коня до гаю. За ним їхали його наймити, сини Аббасові і друзі — агалари.

Опівночі один із пастухів дав йому знати, що смерком на них напали розбійники, пастухів пов'язали, а худобу зайняли. Пастух, що

приніс цю звістку, був дома, і коли прийшов до гаю, побачив пов'язаних пастухів. Він їх порозв'язував. Пастухи погналися по слідах за розбійниками, а він сам поскорився до Меїти дати знати про те, що сталося.

Меїті тепер гнався за розбійниками.

Коло сільського духану голосно гомоніла юрба народу. Хтось виїшов проти верховців і запитав їх:

— Куди їдете.

Меїті з коня глянув на нього і здивований не міг слова сказати: перед ним був Махмуд, що пропав два тижні тому.

Але Меїті не мав тепер часу на дивування. Тепер найпотрібніша була швидкість: треба було як-найхутше їхати по слідах за розбійниками, щоб урятувати свою худобу, весілля і Кізханум. Тільки швидкість могла врятувати його від неслави.

У гаю сиротами стояло дві корови, ліниво ремигаючи й махаючи хвостами. Маленький пастух сумний стеріг ті корови.

— Де наймити? — закричав Меїті.

— Пішли по слідах, — відповів маленький хлопчик.

— Хто були розбійники?

— Не знаю. Не тутешні.

— Коли напали на вас?

— Шо-йно змрок упав. Два постріли дали, а потім пов'язали нас.

— В який бік пішли?

— В той бік, до річки, — показав рукою хлопчик.

Меїті повернув конем, вдарив його нагаєм і помчав. Тупотіння коней збудило нічну тишість у гаю.

На верховинах далеких гір, по-над обрієм з'явилася біла узька смуга. Повіяв досвітній вітрець і стало холодніше. За дві години повинне зійти сонце, дорога поясніє, і легко буде знайти слід.

Меїті роздумував. Погінь нічого не вдіє. Сім годин минулося, відколи зайнято худобу. Розбійники вже встигли пройти добру відстань. Відгудовама худоба після спочинку могла іти швидше.

Мабуть вийшли вже з Борчалинського повіту. В чужій стороні шукати буде тяжче, мешканці будуть тягти за своїми. Коли цієї ночі не знайде слідів, завтра худобу сховають і відшукати її вже не можна буде. Хто ж її зайняв? Розбійники? Але ж тепер нема розбійників. Хто таким дощем, по мокрій землі, зайняв п'ятнадцять штук великої й дрібної худоби? Адже земля залишить такі видимі сліди. Звичайний злодій не наслідиться того зробити. То хто ж він? — думав Меїті.

Перед погонею розкрилася каламутна Кура; швидко гонила вона свої хвилі і при зблідлому небі здавалася темною стрічкою. Довкола неї ліс і чагарники своїм шелестом вторували до тихого журкоту води.

Вигляд Кури звернув Меїтові думки в інший бік.

Чого він сюди поїхав? Чому не звертав уваги на сліди? Де пастухи, що погналися за розбійниками? Вони були піші, значить мали змогу краще шукати сліду і тим слідом іти. Нащо ж пастух умовив його їхати до Кури? Чому він не поїхав до Червоного мосту? Чому він думав, що розбійники погонять худобу бродом. Бо міст далеко, а Куру перебрести тепер легко. По дорозі до мосту погінь легко наздогнала б їх. Почувся тупіт коня. Хтось доганяв його і кликав.

— Сюди, аго, сюди! — Це був один із його пастухів. Сюди! Ми знайшли слід. Худобу погнали до мосту.

До мосту? В таку далеч, коли розбійникам зручніше перебрести через річку? Махмуд зайняв мою худобу. Але ж Махмуд допіру був у селі. Як він міг зайняти — подумав Меїті.

Раптом думка проясніла. Обернувшись конем до села й закричав:

— Махмуд, кьопаогли (сукин син)! Махмуд донгузогли (свинячий син).

Погінь Меїті поділив на два загони. Пастухів відправив по слідах за розбійниками. А синів Аббасових і друзів-агаларів взяв з собою й рушив до села.

Він усе зрозумів.

Махмуд його одурив. Не дурно пастух, котрий дав йому знати, що худобу зайнято, був у нього завжди в підозрі. Адже всі бідні й наймити тягли за Махмудом.

Махмуд намовив інших зайняти худобу. Тому він і пропадав десь аж два тижні. А сам тої ночі як мала статися крадіж вернувся в село. Він умисно показався їм і умисно заговорив з погонюю. Умисно стояв коло духану на видноті. Всі будуть свідками, що худобу зайняли з гаю, а Махмуд на той час був у селі. Сам таки й дав знати за крадіж через свого прихильника. Все те підстроєно. Зайняти худобу — то не головна мета Махмудова. Він жадав виманити з села Меїті та його прихильників, щоб самому з своїми товаришами стати хазяїном у селі. Сільська молодь тягне руку за Махмудом, Аббас з своєю родиною буде сам один. Дівчину боронитиме тільки старий батько та малолітній брат, і легко буде її викрасти.

Тому й погнали худобу до мосту, далекою дорогою, щоб віддалити Меїті від села. Для того й пастухи дали йому неправдиві відомості, щоб Меїті згаяв час на погінь хибною дорогою, щоб заманити його як-найдалше від села, а тим часом скористатися з його відсутності.

Потомлені коні насилу бігли, але Меїті їх не жалували: він був певний, що Махмуд цієї ночі викраде дівчину. Їхав Меїті й уважно дослухався: ждав, що почує крики й постріли з села.

V

Меїті не помилився в своїх здогадах.

Махмуд, справді, мав такий намір: Меїті поженеться за худобою, віддалиться від села і тоді легко буде викрасти дівчину. Коли б Меїті виїхав за межі повіту, йому там довелося б залишитися на кілька днів. Дівчина тим часом уже буде за Далі-Огли. З батьком дівчини він погодиться після: що-небудь дасть Аббасові, не буде впоминатися посагу, він заспокоїться і дівчина останеться Махмудові.

Але Меїті поспішився. Махмуд не збирався тої ночі викрасти дівчину. Все село було на ногах. Доброї нагоди не можна було так легко знайти. Махмуд надіявся, що Меїті виїде за Борчало, там перебуде кілька днів, в селі все втихомириться. Тим часом Махмуд вибере зручний момент і викраде дівчину. Але Меїті вернувся тої самої ночі і не покидав села. Ще одного боявся Меїті: дуже легко було вбити його на чужій стороні. Хто його знає, може Махмуд для того вже має там людей! Аббас поділяв його побоювання і сам стерігся.

Меїті дав знати владі про крадіж худоби і на розшуки після двох своїх приятелів. Зять з тестем почали квапитися з весіллям. Аббас дещо скинув зятеві, за пишне весілля не думали більше. В дівчини ще не весь посаг був готовий, але батько обіцяв після додати.

По селі пішла чутка, що день весілля призначено. Становище Махмудове стало знов таке, як було попереду. Треба було шукати якоїсь ради. Ждати далі не можна було. Один був спосіб зарадити собі з тим: напасти вночі на Аббасів дім і взяти Кізханум силоміць.

Раптом сталася несподівана й дивна подія: Меїті вночі арештували. По селі пішла поголоска, що вкрадену худобу в Караязі якийсь арм'янин визнав за свою, що пропала в нього три роки тому.

Обшукали постійки Меїтові і познаходили багато крадених овець. Меїті заплутався, його арештували й почалося слідство.

З весілля нічого не вийшло.

Махмуд і його приятелі раділи. Мало не в лице Аббасові говорили: „А з чого ж то він забагатів, як не з такої роботи?“

— Все село знало, що в нього крадена худоба, Аббас не знав того?

Аббас вивіз дочку з села і кудись заховав. Почав клопотатися за зятя. Де вимагали хабара, не жалувал, де треба було попросити — просив, порадили прохання подати — подав; на адвокатів також витратив багато грошей. Мати й жінка Меїтова не відходили від Аббасового дому, та все марно: до Меїті добре взялися. Стільки в нього познаходили накраденого, що почали винуватити його в злочинстві й розбоеві. Шість місяців мотався Аббас за ділом Меїті, багато витратив він грошей Меїтових і своїх. Нарешті, надокучило — кинув. Адже ж він не справжній зять!

Аббаса найбільше відстрахнуло те, що на Меїті звалили все, що пропало протягом цих п'яти років. Меїті казав тільки ту правду, що він сам не крав. Але крадене він скуповував. Кожну тварину він купив при свідках, але багато свідків, як виявилось, були підставлені. Треба було викликати всіх свідків. Діло волоклося і не видно було краю. Народ каже: „іш суда душти, суїа душти“ — діло в суд попало, в воду впало.

Руський закон не так то хутко розбере Меїтове діло.

Мусів Аббас задуматися. Коли Меїті доведуть злочинство та розбій, зашлють у Сибір, не буде нічого з весілля. Треба шукати іншого жениха. Такого, як Меїті, вже не було. Правда, кілька парубків виявляли бажання одружитися з Кізханум, але село пильнувало і не дозволило їм того. Ця дівчина судилася Махмудові — говорили вони.

Прихильники Махмудові, певна річ, не одружилися б з Кізханум, Доля Кізханум в селі була вирішена: ніхто її не брав.

Аббас старався знайти зятя в інших селах, але одні стереглися Махмуда — все Борчало знало його історію, другі не могли погодитися з Аббасом, а в далекі села видавати дочку і сам Аббас не хотів, та й не зручно було годитися за шлюб з далекими женихами.

Знов до Аббаса прийшов Сеїд.

— А що тепер скажеш, Аббасе? Чи не краще було мати за зятя Махмуда?

— Що ти кажеш, Сеїд Сеюне? Коли б чоловік знав дорогу, де впаде, тією дорогою не пішов би... А так... певна річ, Махмуд гірший.

— І тоді казав, і тепер скажу: Махмуд луччий.

— Добре. Лишімо це. Ти мені те скажи: що маєш на думці, чого прийшов?

— Скажу щиро: віддай тепер свою дочку за Махмуда.

— Яку я відповідь дам другому, коли вийде з тюрми?

— Е-е! Меїті добре загруз і його не пустять.

— Це вже як доля випаде.

— Доля долею, та доки ж ти його будеш дожидати? Кінця тому не видно. От уже рік людина сидить у тюрмі, а ще її діла не розбирали. А як на п'ять років посадять, то теж будеш ждати?

Сеїд Союн казав правду. Більше ждати не можна було. Дівчині вже хутко буде 15 років. Що ждало Меїті? Стара мати, дядько, жінка

старалися, ходили до всіх, хто мав владу, до адвокатів, та чоловік не вільний своєї долі. Аллах знає, що й коли має бути.

Раз пішла поголоска, що Меїті вже виселено. В таких обставинах ждати далі не можна.

Це все обміркував і зважив Аббас.

— Скільки дає Махмуд і скільки просить у мене?

— Він нічого не просить. Це він лишає на твоє сумління, що даси, те й буде. А він дає, що може: три корові, десятеро овець, три гарби дров, два пуди сиру, пуд коров'ячого масла. Сам знаєш, що Махмуд бідний. І те йому дають дядьки.

— Мало. Я повинен справити добре весілля, відповідне до мого становища; чим більше дасть, тим більший дістане посаг.

— Слухай, Аббасе, ти так кажеш, ніби я маленький хлопчик і нічого не розумію. Що ми даємо, то тобі залишиться, а жінчин посаг жінчин і буде. Яка користь Махмудові з її посагу?

— Доброго посагу на довго стане жінці й чоловікові не доведеться витрачатися на неї.

— Що тобі, Аббасе! Хіба інших видатків нема на жінку, тільки сукні та речі?

— Є й інші видатки. Але й те велике полегшення. А дівчини мені шкода. Вийти з такого дому та піти в землянку? Най хоч хату собі поставить.

— Хату поставить після. Тепер йому через твою дочку голова заморочилася.

— На віщо ж відкладати на після? Най собі поставить хату, щоб нову душу до нової хати увести. Мій посаг допоможе йому побудуватися — це знаю. Але трохи мусить додати. Скільки він напише в кебіні?

— Стільки само як Меїті. Про те й мови нема. Ти хочеш тисячу карбованців, він те й напише.

— Напише, я те знаю. Адже платити готовими грішми не треба, а писати — справа мулли. Мої умови такі: п'ятеро корів, двадцять баранів, сиру й масла по два пуди, цукру один пуд і сто карбованців грішми. В мене тільки одна дочка і я мушу справити добре весілля.

— То ти своїх гостей хочеш приймати за Махмудові гроші?

— Ні, мого піде удвоє більше. Одно слово, скажи, хай трохи докине, хату неодмінно поставить і дай знати, яке його буде останнє слово. Дівчина гарна, має добру рідню. З моїми синами породичатися — і те чогось варт.

— Я поговорю, але й ти не будь упертий. Хату збудує. Не примушай його заборгуватись — шкода хлопця. Навіщо тобі такого зятя, що має борги?

Сеїд-Союн приніс ніби бажану відповідь Махмудові. Махмуд почав доходити свого з більшою енергією. Ще раз післав до майбутнього тестя.

Почали годитися. Потрохи спускав Аббас, потрохи додавав Махмуд. Але щоб не ставити хату, на те Аббас не хотів погодитися: родина дівчини була обурена: не має хати, а в нас сватає дівчину. Сид нам віддати її в землянку.

Далі-огли тоді поставити хату було дуже тяжко, але кінець-кінцем треба буде те зробити. Отже він рішив покласти бодай одну кімнату, аби тільки прихилити до себе Аббасове серце. Він і того боявся, щоб сама дівчина через те не одмовила йому.

Він почав будуватися. Дядьки йому позичили грошей. Товариші помагали копати на підмурівок. Сусіди й приятелі допомогли гарбами

й худобою: один привіз каменю, другий піску й вапна, третій будівельного лісу і біля старої землянки бідного хлопця почала зводитися нова хата.

Побачивши те, Аббас пом'якшав. Дещо спустив Махмудові, дещо відклав на майбутнє.

Аббас дав свою згоду.

День весілля відклали на той час, коли буде збудована хата.

VI

Меїті про те все довідався ще в тюрмі. До одного горя прилучилося ще й друге. Він не сподівався того від Аббаса. Він був надто певний, що Аббас не зрадить і не дасть його ворогові на поталу. Але сталося найгірше для нього. Ворог позбавив його худоби, через нього він тепер сидить у тюрмі, має велику шкоду, а тепер ще й нареченну одібрав — тяжко собі уявити більшої перемоги від ворога. Тепер йому залишилося або загинути або звільнитися хутче, щоб вернути собі дівчину і не дати ворогові тріумфувати. Най яка погана буде дівчина, вона повинна бути моя — поклав собі Меїті.

Його справа була дуже заплутана.

Слідство вхопилося нитки з клубка злочинств і, розмотуючи нитку, виявило багато злодіїв і розбійників. Деякий час навіть Аббаса почали тягти до слідства: тесть Меїті міг держати з ним спілку. Це ще більше віддалило Аббаса від Меїті.

За рік з'ясувалося, що Меїті буде доведене тільки скуповування краденого. Дізнавшись про те, Меїті заспокоївся. Але звістка, що хутко має бути весілля Кізханум з Махмудом, його розлютила. Він написав до матери, щоб усе поспродала, що можна, і дала адвокатам.

Луччі адвокати заходилися коло справи, і вона пішла швидче. З'явилися свідки, що Меїті чесно скуповував худобу, але таки доведено було, що одну партію крадених корів він купив. За те присудили на рік до в'язниці. Але як він уже сидів шіснадцять місяців, то йому той час полічили, і одного дня Меїті раптом опинився в селі.

Його звільнення було несподіване.

В селі були чутки, що його виселено, і не могли зрозуміти, як він звільнився.

Тепер ворожнеча збільшилася. Обидва мали право на Кізханум. Обидва вважали її за свою. Аббасове діло стало тяжче. Все село відчувало, що кров неминуха.

Меїті прийшов до Аббаса, як зять, як родич. Він мав ще надію. Він думав: „Правда, Аббас другому віддав дочку, але тоді було інше становище. Він не сподівався, що мене звільнять. Але тепер, коли я вільний, я маю право вимагати моєї нареченої“.

Але Аббас його так зустрів, що надії Меїті одразу розвіялися. Аббас навіть не попросив його до господи. Він спустив голову, пішов на тік і гостя повів за собою.

— Як ся маєш, Меїті, яка тобі сталася пригода?

— Яка моя пригода, ти знаєш, а я ся маю добре.

— Тяжко в тюрмі?

— Нехай тебе Аллах боронить зазнати того... Тільки ворогові зичу.

Аббас зрозумів його слова: Меїті не вважав його за ворога, отже сподівається на приязнь.

— А багато довелося тобі грошей видати, — спитав Аббас, стараючись віддалити Меїті від тяжкої серцю розмови.

Але Меїті злякався тих слів. Аббас ніби казав йому тим: В тебе тепер менше багатства, як колись було, і того вже не спроможешся дати, що давав попереду.

— Правда, видатків було багато, але стільки ще осталося, щоб перемогти багатьох на селі.

Аббас глянув на нього скося.

— Аллах нехай тобі дає, Меїті. Ти молодець. Хоч і багато втерав, досить ще осталося, стане для тебе.

— І для мене стане і для інших.

Побачивши, що Аббас уникає вести перемови, Меїті просто звернувся до нього.

— Аббасе, я до тебе прийшов за ділом.

— За яким ділом?

— Я чув, що ти віддав дівчину Махмудові.

— Правда,— відповів Аббас і почервонів. Що ж робити, Меїті. Я ждав майже рік. Ніхто не знав, чим кінчиться твоя справа. Не міг же я дівчину постарити вдома.

— Добре. Що було, те було. Але тепер я вернувся — і дівчина моя.

— Тепер уже пізно. Я більше хотів тебе, сам знаєш... Але така твоя, видко, доля.

— Доля долею, Аббасе, але мужчина мусить додержати слова.

— Тепер уже пізно. Післязавтра весілля. Скільки раз я маю заручати дівчину?

Меїті поправив шапку, глянув в очі Аббасові і спитав:

— Далі огли лякає?

— Сам же зазнав, що він небезпечний.

Меїті пішов. Неприємно стало Аббасові. Меїті не дасть спокою. Буде нещастя.

Меїті пішов лихий від Аббаса. Правда, дівчина належить Аббасові. Кому хоче, тому віддасть. Аббас мав право не ждати його. Але невже в цій двохлітній боротьбі переможе Махмуд. Махмуд винен усіх його нещасть. Коли б Махмуд не зайняв худоби, той вірменин не відшукав би краденого, і Меїті жив би собі спокійно, не сидів би в тюрмі.

Правда худобу зайняв не Махмуд, але він підмовив. Злодії сидять у тюрмі, там з ними зустрічався Меїті. Довго їх умовляв, просив, інших підсилав, грошей обіцяв, аби тільки виказали на Махмуда, але розбійники не виказали.

Це все передумав Меїті, ідучи додому від Аббаса.

Меїті сам помститься на ворогові.

Махмуд почав стерегтися. Вночі не покидався хати. Без зброї не ходив.

Розмову з Меїті Аббас переказав йому, і Махмуд зрозумів, що становище дуже напружене: хоч Меїті і не зможе викрасти дівчину, то все таки не дасть Махмудові спокою.

VII

Махмуд не квапився с весіллям. Йому треба було скласти грошей на весільні видатки. Молодій треба було купити дарунок. Він дуже дешево продав сир і масло. Відвіз до міста десяток гарб дров, дещо позичив у дядьків. Багато ішло на хату. Новий зять і Аббас не квапилися, але повернення Меїті змішало їм усі наміри. Тепер уже треба було поспішатися. Аббас спішився, щоб хутче збутися цієї небезпеки, а Махмуд спішився, бо боявся, щоб Аббас не відмовив йому як Меїті.

Аббас одурих Меїті, що весілля призначене на післязавтра. Зять з тестем умовилися за тиждень написати весільний договір — кебіні. Треба було негайно купити дарунки, і Махмуд, зібравши трохи грошей, потай поїхав до міста.

Від села до станції він узяв з собою товариша, що йшов попереду і оглядав місцевість, боячись засідки.

Чудові подарунки купив Махмуд у Тифлісі. Кожна дівчина в Бор-чало позаздрила б на них: набрав зеленого отласу на сукню і червоного на халат — це одна пара, — червоного шовку на сукню і жовтого на халат — друга пара, купив жовті капці, білі шкарпетки, брошку з дутого золота з дрібною пірузою, обручку з смарагдом і пірузові сережки. Собі він купив бузментовий пояс, цяцькований срібними бляшками з чорною емаллю. Він дуже хотів купити пояс з дутого срібла з широкими бляшками, але за нього заправили тридцять карбованців і він пошкодував стільки грошей. Окрім того, всього купив він цукерків, цукру піску, фініків, халви, фісташок і інших солодошів; наречений і тещі ще шовкові хустки на голову, добре набив наборками двоє саків і нічним поїздом поїхав додому.

На станції зустрів його товариш. Була північ, безмісячна. Сіра дорога тонула в нічній темряві. По краях дороги шелестіла нива. Ішли обережно, з рушницями напоготові. Призиралися до кожного каменя, здалеку оглядали кожне дерево. Вибирали темніші місця, щоб їх тіні не дуже вирізнялися на сірій дорозі.

— Тут ниви, легко тут зробити засідку. Ходімо через гори, ніхто не догадається, що ми туди пішли, — порадив один з товаришів.

— Ні, — відказав Махмуд, — коли Меїті намислив зробити засідку, то він найхутче засяде в горах. Там легше забити чоловіка. Він хутче засяде там, де нам здається найбезпечніше.

До села вони нікого не зустріли.

— Я тут більше боюся, як по дорозі, — сказав один: — тут серед огорож легко сховатися ворогові.

Аж коло Махмудового подвір'я зідхнули легко. Білі стіни нового дому блищали в темряві. Землянка випнулася з землі як могила. Крізь щілину в дверях виднілося світло. Видко було, що мати дожидається.

— Ну, тут уже безпечно. Аллах нехай вам допоможе, як ви мені допомогли — попрощався Махмуд з товаришами і зайшов до себе.

Мати, зачувши гомін, заздалегідь відчинила йому двері. Вона дуже хвилювалася, виглядаючи його. Побачивши його живого, вона заспокоїлася, здійняла йому з плеча сакви й дала вечеряти сиру та хліба.

Махмуд сидів на тахті, стомлений дорогою, голодний, і з апетитом вечеряв. Почорніла від диму стеля землянки низько нависала над ним. Довгі сволоки, що поклав ще Махмудів батько, вже поперегивали і мали затого впасти. Саме вчасно почали класти новий дім. Коли Махмуд перебереться туди, він відремонтує цю землянку і зробить тут хлів для худоби. Захоплений цими думками, Махмуд раптом перестав їсти, підняв голову, до чогось прислухався і подивився на матір:

— Чому собаки не стріли мен?

Матері серце стенулося: справді, де собаки?

— Не знаю, синку. Я їх повідв'язувала, то може десь по селі бігають.

Повечерявши, Махмуд здійняв нагор з гноту каганця, засунув двері і сів на тахту. Спати не хотілося. Поклавши одну ногу на другу, він почав розв'язувати реміння коло постолів. Думав, чи сподобаються Кізханум подарунки.

Раптом занепокоївся. Підвів голову. Щось міркував... Загриміло. Каганець погас, і в землянці почувся запах пороху.

Мати, що тільки заснула, з жахом зірвалася й скрикнула: „Махмуде!“

Відповіді не було. Гуркіт оглушив її. Коли трохи спам'яталася, вона почула з другого боку таhti хрипіння. Раптом їй уявилася жахна картина: Махмуда вбито. Вистрілено з продуківини і вбито. Серце матери не хтіло вірити, але чуло, що страшно скоїлося.

Собаки по селі почали гавкотіти. В матери підтиналися ноги. Вона впала. Отямившись, рачки поповзла до дверей, руки тремтіли, ледві спромоглась відчинити двері і рачки ж вилізла на двір.

Кругом нікого не було видно. Налякані сусіди боялися вийти. На крик жінки позбігалися люди, засвітили світло й побачили Махмуда. Тіло його розплаталося на таhtі, куля зірвала йому череп з голови.

Собаки пізно поприходили додому, аж над ранок.

— Дивіться, хтось замкнув собак і аж тепер пустив.

VIII

Усім на язиці було ім'я Меїті. Всі дивилися в той бік, де він сидів. Майже все село зійшлося, але серед них був тільки один заможний. І той мовчки блукав серед народу, наслуховаючи розмов то одної то другої групи. Люди скося поглядали на нього і до нього не говорили. Всі знали, що його послано на вивідки.

Дядьки Махмудові й перші брати почали голосно лаятися. Молоді розпалилися, вимахували зброєю. Всі готові були зараз таки піти й помститися.

Прийшов старий дядько Коджа, поглянув на родину і казав їм мовчати. Зібрав їх кругом себе, щось їм наказав, і вони порозходилися.

Почали готуватися до похорон.

Староста викликав Меїті й зробив йому допит, бо всі називали його убійником.

— Меїті, тебе винують, що ти забив Махмуда — сказав староста.

— Чого мене винують? Хто мене бачив?

— Ніхто тебе не бачив, але думають усі на тебе. Більше не було кому вбивати.

— До мого дому звідси три версти. Вчора ввечері у мене були гості. Ми вечеряли, коли розітнувся постріл. Як би я встиг зайти туди, вбити й вернутися назазад? Спитайте гостей, вони свідки, що я їх не покидав а ні на хвилю.

Але виправдуватися вже не треба було. Після поради Коджі і родичі й товариші помовкли, хоча ще поглядали на зброю. Якесь одностайна думка, таємна й мовчазна, лягла їм на серце.

— Коджо, ви винуете Меїті в убивстві. Меїті заперечує вину і посилається на свідків. Ти що скажеш?

— Ми нікого не винуємо.

— Значить Меїті вільний?

— Це не мое і не твоє діло. Приїде слідчий, він буде знати, що чинити. Нам дайте спокій. Нам треба поховати небіжчика.

Сини, племінники і весь рід оточали Коджу. І мовчки слухали мови старого; поза їх була покірпа й вижидальна, ніби ждали наказу Коджі, щоб накинутися й пошматувати ворога.

— А ти, старосто, швидче дай знати слідчому, нехай дасть нам дозвіл на похорон, щоб покійник не остався без похорону й одного дня.

Мулла прийшов другого дня, обмив небіжчика, одяг у покривець і прочитав молитви. Потім Махмуда поклали на мари і понесли на кладовище на край села. Родичі - чоловіки пішли за ними. Мати й жінки провозжали тільки до воріт. Мати билася в груди й плакала. Голосільниці вторували їй Коли Махмуда клали в вузький гріб обличчям на південь — до Мекки, слідчий в сільській канцелярії допитував мати Махмудову. Мати докладно розповіла історію убивства. Так послідовно описала стара ворожнечу за жінку, що слідчий зрадив, що так легко знайде злочинця. Стара раз-у-раз називала Меїті.

— А все таки, хто стріляв? — спитав слідчий.

— Не знаю, я спала тоді.

— На кого маєш підозру?

— Ні на кого.

Такий був наказ від Коджі.

— Чи не на Меїті думаєш?

— Не можу сказати доповідно, що він. Я думаю на нього так само, як на інших ворогів Махмудових. Як я можу сказати, хто забив? Правда, всі його винують, вони ворогували за дівчину, але... я нічого не бачила.

Інші родичі теж так говорили. Всі, як змовники, повторювали одно: нічого не знаємо, маємо підозру на всіх і на нікого.

В Меїті було шість свідків, всі шестеро заможні, серед них сільський писар, що тоді, коли вбито Махмуда, саме в тій хвили, всі вони сиділи в дому Меїті й вечеряли. Хазяїн нікуди не виходив. Еге ж. Саме тоді, коли розітнувся постріл, — тільки раз стріляли тої ночі, більше жодного пострілу не було в селі.

Начальство покинуло це діло. Убийника не знайшли.

За кілька день зібралися в Коджі родичі Махмудові.

Коджа, погладивши бороду, сказав:

— Аллах, тепер наша черга. Ім'я мого брата і кров мого племінника не дадуть мені спокою. Аллах знає, що я не хотів крові. Але кров пролилася...

— За брата я повинен помститися, — сказав другий брат Махмудів.

— Мовчи, Юсуфе. Тебе ніхто не питає, — сердито сказав Коджа.

— Мого брата вбито, хіба не мені належить помста?

— Не тобі одному, але цілому родюві. Ти ще молодий, тобі нема ще й вісімнадцять років. В нашому роду є старіші й досвідченіші за тебе, їм належить бути местниками. Але тут річ не тільки в крові. Мене те гнівить, що й людину вбито, і дівчину ворог візьме.

— Та дівчина повинна бути наша, — сказав дядько Мамед.

— Я те саме кажу. Але хто в нас може взяти ту дівчину — відповів Коджа, — я й ти вже старі, і не маємо на думці женитися ще раз. З моїх дітей Курбан хоче взяти Аббасову дочку. Я б радо йому в тім допоміг, але тепер Меїті не віддасть її нікому, поки його віку. Нам треба перше збутися його. Тим ми виконаємо перед небіжчиком свою повинність, і дівчину собі візьмемо.

— Пустіть мене помститися на убійникові мого брата, — сказав Юсуф.

— Ти ще маленький, — сказав дядько Мамед.

— Правда, він ще молодий, але кров належить йому, бо він старший в сім'ї, — сказав Коджа, — нам, іншим родичам, аж тоді належить помста, коли в забитого нема рідного брата. Отже нам доведеться почекати, поки брат підросне.

— А тим часом Аббас дочку віддасть.

— Нехай віддає. Нічого, як хто сторонній візьме, значить його щастя, а як наш ворог ожениється з нею, тоді нехай його жінка спершу завдовіє, а потім стане нашою.

— То він останеться не відомщений і дівчиною завладає, — скрикнув знов маленький Юсуф.

— Отже ні. Ти хочеш мститися? Почекай трохи, виростеш, і помста буде в твоїх руках. Що більше часу мине, то ліпше. І ворог заспокоїться, і уряд менше буде мати підозри на нас.

Коджа розпустив збори. Другого дня Аббас дістав звістку:

— Видай заміж свою дочку, ми відмовляємося від неї.

В селі ніхто не здивувався, що діло так кінчилося. Всі знали, що Меїті все одно не мине кулі Далі - оглів.

IX

Меїті просто прийшов до Аббаса вимагати дівчини.

— Тепер твоя дочка належить мені, Аббасе. Ти дав мені слово.

— Почекай трохи, нехай заспокоїться нарід, — відказав Аббас.

— Баш уста! Тепер скільки хоч почекаю.

Аббас бачив, що той, хто сидів в тюрмі і забив чоловіка, здатний на все.

Раз ввечері Аббас сказав своїй дочці:

— Меїті просить тебе. Хутко прийдуть повірені. Дай відповідь.

Кізханум похилила голову.

— А він забив мого жениха?

— Це не твоє діло. Влада не арештувала його, чого ж тобі втручатися в це діло. Меїті теж був твій жених. Іди, і коли мулла й повірені прийдуть, дай відповідь.

Прийшов мулла. З ним прийшли й повірені.

Кізханум стояла перед ними з похиленою головою і червоніла. Мулла спитав, чи хоче вона бути дружиною Меїті.

Дівчина мовчки кивнула головою на знак згоди.

— Я не чую твоєї відповіді, кажи словами: хочеш чи не хочеш: кивнути головою — що то за відповідь.

— Хочу, — ніжно прошепотіла дівчина.

— Кажи ліпше, голосніше, щоб і повірені чули.

— Хочу, — так само повторила дівчина.

— Твоїми повіреними будуть ці люди. Доручаєш їм своє діло чи ні.

Дівчина знов кивнула головою.

— Кажи словами, щоб потім не говорили, що силою видали заміж.

— Балі — так.

— Ні не балі. Кажи: хочеш чи ні.

— Хочу.

— Так. Значить, завтра напишемо кебіні.

Дівчина не відповіла нічого. Мовчи повернулася і з похиленою головою вийшла з кімнати.

Другого дня написали весільну умову. Меїті зобов'язався не брати більше ні одної жінки і відмовитися від вина. Коли завдовіє після першої жінки, все одно не повинен брати другу жінку. Кізханум мала право взяти шлюбну розлуку і одібрати асадак.

Кізханум стала законною жінкою Меїті. Залишалося тільки справити весілля.

Аббас справив великий бенкет: в його домі не збувало гостей. Весілля тяглося цілий тиждень.

X

Меїті привів дівчину додому й заспокоївся, що добився свого і не віддав її супротивцеві. Тепер він замислився про все те, що з ним сталося протягом тих двох років. Всі нещастя, арешти, втрати, убивство людини — все це зробилося через Кізханум: через неї в нього появились вороги, які вже не дадуть йому спокою. Треба стерегтися як день, так ніч. Досі мирне й спокійне життя стало повне тривоги.

Тепер, коли він натішився красою Кізханум, він не міг зрозуміти, чого він так завзято домагався її. Тільки гордощі й самолюбство заставили його зробити це. А виявилось, що Кізханум така сама жінка як і перша його жінка, і як усі жінки в Борчало. „Коли хотів другої жінки, хіба не можна було знайти иншу таку, навіть кращу і багатшу“ — питався себе самого Меїті.

Погано було і те, що Кізханум не могла ужитися з першою жінкою — з Сонею. Вони зненавиділи одна одну. Досі Меїті був з Сонею що-ночи. Тепер, привівши другу жінку, згідно з звичаєм повинен був перебувати ночі по черзі то з одною жінкою, то з другою. Досі Меїті тратив гроші тільки на першу жінку, тепер треба було тратити і на Кізханум. Через те все Соня зненавиділа Кізханум. Безнастанні суперечки між ними й непорозуміння надокучили Меїті. Обидві старалися сподобатися чоловікові й обидві вимагали раз-у-раз нової й гарної сукні. Обидві завжди були в святочних убраннях і, боячися збавити їх, цілком занекали хатню роботу. В сім'ї Меїті було безнастанне незадоволення. При чоловікові не сміли, але без нього їдма їли одна одну.

Кізханум помітила, що Меїті перестав дорожити нею. Причину того вона зрозуміла, бо чоловік кілька разів дорікав їй: через тебе я маю ворогів.

Але лихо скоїлося, коли Меїті зламав порядок — і ніч, що належала Кізханум, перебув з Сонею.

Кізханум не могла стерпіти такої образи, всю сім'ю налаяла і цілий день плакала. Чоловіка вона не полюбила. Але не могла стерпіти, що він дав перевагу Соні.

Меїті клявся, що він переплутав ночі, але Кізханум не вірила. Меїті дурив її. Того дня дуже посварилися Кізханум з Сонею, аж Соня докоряла Кізханум, що через неї в сім'ї появились вороги і тепер їм нема спокою.

— Чим я винна? В розумної людини ворогів не буде, — відказала їй Кізханум розлючена. Соня ці слова переказала чоловікові. Меїті розгнівався на Кізханум і ту ніч подарував Соні. Це знала Кізханум і не вірила клятвам Меїті. Неправда ще більше розлютила її, і вона увечері побігла до батька.

— Не можу більше з ним жити, — скаржилася вона батькові і розказала вчорашню пригоду.

Аббас Ахмед-огли розсердився, вступився за дочку і почав вимагати розводу.

Меїті не дуже шанував жінку і не жалувал би за нею, але повнити кебіні було трудно: треба було давати сто червінців. Краще було не розводитися.

Післав він чотирьох статечних людей, муллу, родичів і просив помиріння. Обіцяв, що такого випадку більше не буде.

Ні Аббас, ні Кізханум не могли вже відмовити стільком поважним людям. Кізханум вернулася до чоловіка, але в сім'ї пішли ще більші неприємності й сварки.

Крім хатніх справ, було в Меїті багато й інших турбот. Щоб поповнити те, що втратив під час арешту, почав він торгувати. В селі він купував масло, сир, шерсть, додавав свого і відправляв у Тифліс на торг. Часом і худобою промишляв. За цей час у нього і баранта збільшилася, майна побільшало, всього того треба було глядіти. А кругом його оточали вороги, то вівцю вкрадуть, то корову займуть. Боявся він і за самого себе. Завжди стерігся.

Чим далі час ішов, тим більше зростали його побоювання: брати Махмудові підростали й дужчали. Юсуф - Далі огли одружився і тим ще збільшив свою родину.

Минуло п'ять років. В Кізханум родилося дві дочки. Це ще більше розлютувало Меїті, і він цілком відвернувся від своєї жінки: він хотів синів, щоб збільшити, зміцнити свою сім'ю.

Наближалася весна. Меїті треба було найняти пастухів. Своїм селянам він не діймав віри. Після ворожнечі з Махмудом, він уникав наймитів свого села і завжди наймав чужих. Так і тепер: поїхав до Казахи й привів відти двох бідняків.

Вечоріло, коли Меїті переїхав межу Борчалинського повіту і швидко погнав коня. Наймити ішли за ним пішки. З села він виїхав потайки, щоб ворог не знав.

Заглибившись у свої думки й обчислення, Меїті коло міжгір'я, на схилі, став, щоб почекати наймитів. Місце було небезпечне. Потім чогось догадав, зліз з коня, скинув з пліч рушницю і нахилився, щоб сісти на камінь. Кінь пирхав. Раптом розітнувся постріл. Куля прогуляла коло нахиленої спини Меїті. Меїті зараз таки ліг на землю, налучився і теж вистрілив у той бік, де блиснув огонь пострілу. Але полум'я пострілу теж спалнуло в іншому місці, а далі появлялося в різних місцях.

— Один чоловік,— подумав Меїті: міняє місце і так стріляє. Коли б хутче нідійшли наймити.

Але наймити, зачувши стрілянину, стали.

Коли постріли стихли, наймити побачили, що на дорозі, коло каменя, двома кулями забитий лежав Меїті.

Зброю, пояс, срібний мусульманський годинник, чоботи — все поздіймали. Коня теж не було.

Вістку про його смерть приніс кінь, прибігши додому без хазяїна

XI

По селі пішла поголоска, що Меїті забили Далі - огли. Але про це говорили тільки прихильники Меїті. А бідняки ширили чутку, ніби то розбійники вбили й ограбували його. В Меїті не було тоді нікого, хто б обстав за нього: братів він не мав, а сини були ще маленькі. Близькими родичами були Аббас та його сини, але вони не були кривними родичами і не хотіли через зятя наживати собі кривних ворогів. Отже местник був далеко — поки повиростають діти Меїті.

— Бачите, Коджа був розумний чоловік. Вчасно він спинив нас. Тепер, коли минуло п'ять років, на нас ніхто не подумає,— говорив серед рідних дядько Мамед. Тепер подумаймо про те, чи женитися нам з удовою чи ні.

— Женитися,— сказав син Мамедів.— хай всі кажуть: і ворога вбили, і його жінку взяли.

— Так... Коджа теж так думав,— відповів Мамед; річ тільки в тому, кому з нас женитися.

— Мені,— скрикнув молодший брат Махмудів.

— Ні це не годиться. Вдова старша від тебе. В тебе нема ще жінки. Коли ти женишся з нею, дочка Аббасова буде твоя перша жінка. А цього не треба: вона була друга жінка Меїті, і до нас вона повинна прийти другою жінкою.

— То нехай Юсуф жениться. Він уже має одну жінку.

— Ти що на це скажеш, Юсуфе?— спитав Мамед.

— Що я маю казати? Ви самі знаєте, що в шлюбній умові в мене записано зобов'язання — не женитися з другою.

— Я думаю, Самеде, ти можеш женитися,— сказав Мамед одному літньому,— одну жінку ти поховав три місяці тому і тепер шукаєш нової.

— Я згоден. Аббасова дочка мені підходить. Та чи вийде вона заміж? У неї діти, може останеться вдовою, щоб їх виховувати.

— Вийде, чому не вийти. Хіба жінка двадцяти-двадцяти двох років останеться без чоловіка? В Меїті багато не залишилося. Вдова бідує, трудно буде їй жити.

Справді після Меїті мало що залишилося. Кізханум дісталася ще менше: законна частина всього рухомого й нерухомого — одна восьма. Стільки само дісталася першій жінці. Чотири сини одержали половину майна, хоч вони були ще неповнолітні, кожен дістав удвоє більше як мати. Двом дочкам Кізханум спало стільки само, як матері — кожній одна восьма. Мати Меїті теж дістала свою частину. Але найбільше взяли кредитори. Меїті торгував, і в нього були борги. Після них спадкоємцям небагато залишилося. Кізханум свій посаг вернула собі, а він зносився за ті п'ять років.

Кізханум перебула в сім'ї свого чоловіка законних чотирі місяці і десять день, чотири рази очищалася чотирма менструаціями. Вияснилося, що вона не вагітна і може вільно вийти заміж. Тоді вона повернулася до батька. Діти осталися в бабуні.

Аббас почав шукати нового зятя, але долю дочки село вже знало: Кізханум мала вийти за Самеда. Про те дізнався й Аббас. Самед був вигідний зять. Перша жінка його була стара. Це було за порукою, що Кізханум у нового чоловіка буде краще.

Сама Кізханум теж захотіла Самеда. Вона не любила Меїті, не знала з ним щастя.

Про кебіні тепер не можна було навіть говорити: це було зазначено при першому кебіні; Самед повинен був тепер записати половину того, що записував Меїті. Кебіні в Меїті було сто червінців, в Самеда повинно було бути пятьдесят, бо жінка виходила вдруге.

Все втихомирилося, але друга кров залишилася невідомщена. Всі ждали, поки повиростають сини Меїті. Черга помсти стояла за Юсуфом Далі огли.

Перекл. Г. Горський та В. С-кий